

Populačné štúdie Slovenska 5

Populačné štúdie Slovenska 5

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

ISBN 978-80-971715-6-8

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. 2015

Pavol Tišliar (ed.)

Populačné štúdie Slovenska 5

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Bratislava 2015

© **Populačné štúdie Slovenska 5**
(**Studies in the Population of Slovakia 5**)

Zostavil/Editor: doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Recenzenti/Reviewers: Mgr. Daniela Hrnčiarová, PhD.
Mgr. Eva Škorvanková, PhD.

Štúdie/Papers: © Mgr. Ľuboš Kačírek, PhD.; PaedDr. Róbert Osaďan, PhD.; Mgr. Miriam Mikušová; RNDr. Branislav Šprocha, PhD.; Mgr. Terézia Šprochová; doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Departments of Ethnology and Museology
Faculty of Arts
Comenius University in Bratislava
Slovak Republic

Proofreading:

Slovak: Mgr. Terézia Šprochová

English: Mgr. Slavomír Čepľo

AGENTÚRA
NA PODPORU
VÝSKUMU A VÝVOJA

Práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“.

Publikácia je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

1. vydanie, Bratislava 2015

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Vydavateľ/Published:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-971715-6-8

OBSAH

Úvodom	5
Terézia Šprochová. <i>Ženská nevzdelanosť ako rodinný problém</i>	7
Miriam Mikušová. <i>K sobášnosti socioprofesijných skupín v Trnave v 19. storočí</i>	21
Pavol Tišliar. <i>K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919 – 1930 na Slovensku</i>	63
Branislav Šprocha. <i>K niektorým otázkam transformácie plodnosti na Slovensku v prvej polovici 20. storočia</i>	89
Ľuboš Kačírek – Róbert Osaďan. <i>Náboženské menšiny na Slovensku v rokoch 1938 – 1945</i>	115

CONTENT

<i>Introduction</i>	5
Terézia Šprochová. <i>The Need for Educating Women in the Early 1800s</i>	7
Miriám Mikušová. <i>Nuptiality of Selected Social and Professional Groups in 19th Century Trnava</i>	21
Pavol Tišliar. <i>Ethnicity and Language as Reflected in Interbellum (1919 – 1930) Censuses in Slovakia</i>	63
Branislav Šprocha. <i>On Some Issues Related to the Transformation of Fertility in 1900 – 1950 Slovakia</i>	89
Ľuboš Kačírek – Róbert Osaďan. <i>Minority Religions in 1938 – 1945 Slovakia</i>	115

Úvodom...

Populačné štúdie Slovenska 5 tematicky nadväzujú na niektoré príspevky z predchádzajúcich zväzkov zborníka. Riešia vybrané a čiastkové problémy vývoja obyvateľstva a spoločnosti na Slovensku v období 19. a 20. storočia. Autori sa zamerali hlavne na vybrané otázky vnímania ženy v spoločnosti a rodine, diferenčnú sobášnosť, plodnosť obyvateľstva, ale tiež na charakter etnicity a náboženských skupín na Slovensku.

Terézia Šprochová venovala priestor vzdelanosti žien v 19. storočí, vnímaniu ženskej (ne)vzdelanosti častou slovenskej inteligencie a možnosťami získať formálne vzdelania.

Miriám Mikušová na základe podrobnej analýzy matričných záznamov a ďalších relevantných prameňov a literatúry svojim príspevkom približuje vývoj sobášnosti v Trnave v období 19. storočia. Zameriava sa najmä na diferenčnú sobášnosť na základe socioprofesijnej štruktúry obyvateľstva v spomenutom meste.

V treťom príspevku Pavol Tišliar venoval priestor najmä koncepciám vnímania a získavaním údajov k etnickej skladbe obyvateľstva na Slovensku (Československu) v rokoch 1919 – 1930. Koncepčne odbornú i laickú verejnosť rozdeľovali najmä otázky jazyka a národnosti, ich kombinácie ako objektívneho a subjektívneho znaku etnickej štruktúry obyvateľstva.

Branislav Šprocha sa zameril na vybrané problémy (napr. Coalove indexy manželskej plodnosti, Coale-Trussellov model plodnosti) demografickej tranzície na Slovensku s ťažiskom v prvej polovici 20. storočia.

Napokon posledným príspevkom je nie príliš prebádaná problematika náboženských minorít na Slovensku s ťažiskom najmä v rokoch 1938 – 1945. Autormi príspevku sú Ľuboš Kačírek a Róbert Osaďan. Vo svojej štúdii si všimli štruktúrnu zmenu v náboženskej skladbe, proces transformácie niektorých náboženských menšín na Slovensku, a to už od konca 19. storočia.

Príspevky zborníka sú rovnako ako v predchádzajúcich zväzkoch edície *Populačné štúdie Slovenska*, výstupmi ňz niekoľkých grantových úloh, ktoré rieši Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave. Ide najmä o projekt APVV-0199-12 „*Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*“ a MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „*Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050.*“, ktoré sú v súčasnosti ťažiskovými projektmi Katedry etnológie a muzeológie FiF UK.

V Bratislave 1. mája 2015

zostavovateľ

Ženská nevzdelanosť ako rodinný problém¹

Terézia Šprochová

Mgr. Terézia Šprochová
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: larette8@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 5:7-19

(The Need for Educating Women in the Early 1800s)

In the 19th century, the education of women was hardly a societal priority: since a woman's primary role was that of a wife and mother, the only type of knowledge and the only skills she was to acquire were those directly involving cleaning, cooking and running the household. The intellectual movement led by Ludovít Štúr was the first to add education to the list of female virtues and put this theory into practice by mandating elementary-level schooling for all women. Higher-level education was limited by the woman's – or rather her family's – financial situation. Institutes of higher learning aimed at the female half of the population only begin to emerge in the last third of the 19th century when they take over the task of educating Slovakia's women from such institutions beyond Slovakia's borders.

Key Words:

women, education, school system, Ludovít Štúr, Miloslava Lehotská

Podľa Štúrových slov, človek v rodine rastie, rodina ho chráni, ale nikdy tam nemôže dospieť k tzv. duchovnej vzdelanosti a rozvoju osobnosti. Preto sa rodina v tomto smere opiera o vzdelanostné inštitúcie, školy a ústavy, spolupracuje s obcou. Stará sa o duchovné vychovávanie jedinca, ponúka mu spojitost s ľudskou spoločnosťou, ku nej privodí nové známosti, prvé lásky. „*I v najvzdelanejších obciach, kde už jednotlivé rodiny tiež vo vysokej vzdelanosti stoja, preto predsa nie sú vstave bez*

¹ Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „*Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050.*“. Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „*Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*“.

ústavov verejných, pospolitých svojich rodencov k vysokému stupňu vzdelanosti a k všestrannému osvieteniu ducha priviesť, ale utisnuté sú potrebovať k tomu ústavy verejné, od obce založené, platené, u čo aj tieto neužívajú, nemôžu sa obísť bez pomoci ľudí iných, v potrebných známostiach a náukách zbehlých, v ústavoch pospolitých vychovaných a zdokonalených.² Muži sa teda mohli bežne vzdelávať v školách, dokonca po celej Európe, ak im to ich rodinná finančná základňa dovoľovala. V ženskom svete tieto ústavy takmer neexistovali. Ich zakladanie bolo otázkou vysokého vstupného kapitálu, ktorý pochopiteľne „aktivistkám“ nikto neposkytoval a potreba slovenského výchovného ústavu bola akútna. Žena, neschopná sa poriadne vzdeláť, bola údajne pre muža len príťažou, brzdou v jeho rozmachu. Potreba ženských vzdelávacích ústavov bola načrtnutá v *Slovenských národných novinách*, resp. v literárnej prílohe *Orol Tatranský*. Autor článku konštatuje, že absencia výchovných inštitúcií je veľkou chybou slovenskej uvedomelej scény. V jej dôsledku sa ukazuje nízka gramotnosť ženského obyvateľstva, preto sa ženy do národného boja nezapájali. Vyčítal im ich primitívny záujem o módu a nízky rozvoj ich národného ducha a cítenia. Ale vzdelaný muž je bez vzdelanej ženy len ako *jednoruký človek*. Bez nej nedokáže nič zmysluplné, a preto by sa mali ženy prebudiť a začať bojovať za rovnaké priority, za aké sa snažili bojovať muži. Tak sa mužská osobnosť dotvorí a uspeje aj na tomto poli. Situáciu na Slovensku opisuje takto: „*lebo kde sa otec za Slováka vydáva, matka nemecky hudie a dcéra ešte inakšie spieva, kde panna kadenáhle sa dačo z cudziny naučí, už sa v hlúposti svojej za vlastnou hanbí, materinskú reč opovrhuje a cudzou rečou bez potreby akúsi človeka až k smiechu popudzujúcou domnelú vzdelanosť na seba príberá, tam chýba národné vyhovanie, tam náš národ tratí, tam duch národnosti ešte veru je vo sne. Matka má od malička svoje diatky ako k inším cnostiam tak aj k milovanému národu a svojej materinskej reči viesť, škola má toto v nich utvrdiť a lepšie rozviť, život sám uskutočniť.*“ Pre túto spoločnosť ostala

² ŠTŮR, Ludovít. Život domáci a pospolitý. In: *Politické state a prejavy*. Bratislava: SVKL, 1954, [online], Zlatý fond SME: Dostupné na internete: < http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1691/Stur_Politicke-state-a-prejavy/8#ftn.d56e3917>.

panna nepovznesená nad techniky varenia a šitia, len bezduchou nevzdelanou osobou a príťažou pre spoločnosť.³

Obmedzené možnosti vzdelania pre ženy

Akokoľvek bola idea rodinného zväzku pre Štúra nepredstaviteľná, potreba vzdelania žien v rodinách bola veľmi žiaduca. Mnohé ženy zas naostatok kritizovali mužov za neposkytovanie dostatočného vzdelania ženám a tak ich potenciál stagnoval. Dôkazom je aj rozhovor Ludovíta Štúra s Miloslavou Lehotskou, ktorý sa uskutočnil po návšteve Liptova štúrovcami, kedy Štúr vyčíta, že ženské pokolenie 19. storočia je veľmi zanedbané a nevzdelané. Najhoršie bolo, že sa o nič nezaujímali a nie to ešte o veci vyššie, cnostnejšie. Síce chválil ženskú domácu prácu, ale zároveň tvrdil, že v tej dobe to už nie je dostačujúca činnosť pre mladé dámy. Názor Miloslavy Lehotskej bol jednoznačný. Podľa nej za nevzdelanosť nemohla len samotná žena, ale veľkú rolu zohrávali aj muži, keďže financovali chod celej rodiny. Výučba manželky bola v ich rukách. Na druhú stranu je samozrejme otázne, koľko žien by využilo možnosť vzdeláť sa, ak by im bola ponúknutá. Miloslava Lehotská sa v *Slovenských národných novinách* žien zastávala a je presvedčená, že by boli takúto možnosť určite mnohé využili.⁴

Výchovnovzdelávací ústav vo Veľkom Divíne

23. marca farár Závodník založil vo Veľkom Divíne výchovnovzdelávací ústav, ktorého cieľom bolo zlepšiť situáciu v oblasti vzdelávania dievčat. Okrem značnej absencie dievčenských vzdelávacích inštitúcií, existujúce ústavy sa vyznačovali svojou cudzojazyčnosťou, lokálnym dosahom a najmä veľmi nízkou početnosťou. Ústav, na čele s farárom, mal za úlohu vzdelávať mládež vo viere a náboženstve, nevinnosti a cnosti. Umožňoval

³ Š.H. Ústavi pre vychovávanja djevčat. In: *Slovenské národné noviny*, 1846, roč. I, č. 70, s. 277-278.

⁴ KLEINSCHNITZOVÁ, Flóra. O Johane Miloslave Lehockej: Rozpomienka na zabudnutú ženu. Prednesené na valnom zhromaždení Živeny v Prahe. [online]. Dostupné na internete: <http://kniznicapp.sk/tatry-v-literature/index.php?option=com_content&view=article&id=67%3Akleinschnitzova-flora&catid=44%3Amemoare-biografie&Itemid=66&limitstart=1>; Slovanka z Liptova. Z Liptova. In: *Slovenské národné noviny*, 1846, roč. I, č. 83, s. 330.

štúdium pre 300 detí oboch pohlaví. Chlapcov do školy vodil otec, dcéry do školy vpravádzala matka. Všetkých 300 detí chodilo do školy cez zimu, boli rozdelené medzi 9 učiteľov, z ktorých jeden bol hlavný učiteľ, ostatní slúžili ako jeho pomocníci. Každý rok na výročie založenia sa do kostola pred oltár dostavili otcovia so synmi aj matky s dcérami, kde visela zástava ústavu. Potom boli deti skúšané z katechizmu, božských a cirkevných prikázaní a z pravidiel mravnosti.⁵

Ústav bola založený za účelom eliminácie nemravnosti, opilstva, nepoctivého chovania, neúcte k rodičom a straším. Mal mládež viesť ku cti ku starším, panstvu a rodičom, poctivosti, nevinnosti a čistote srdca, vyhýbaniu sa pálenky, nečistých myšlienok, rečí a skutkov, nebezpečných nočných schôdzok. Na pamiatku rozdával farár rozličné darčeky: ružence, školské, modliace, gazdovské, zábavné, pobožné, náučné knihy. Tieto darčeky venovali dobrodinci pre chudobné deti – v tomto prípade grófká Ľudmila Csáky a jej sestra, grófká Mária Lažanská, ktoré spomínané darčeky pre deti kúpili.⁶

Výchovnovzdelávací ústav v Prahe ako inšpirácia

Problém s nedostatok vzdelávacích možností opisuje aj Miloslava Lehotská svojej priateľke Bohumile Rajskej v liste z roku 1843: „*O Vašich vzdělávajících schůzkách, a o neocenitelném učiteli Vašem mnoho sem již slyšela, I však mne žádný lépe o tom nezpravil, jako Vy, drahá sestro moje! Chvalitebné jestiž zajisté 1 Vaše počínání, nebo kde že se mohou lépe, duševní nadání, při našem pohlaví Bohu žel! tak zanedbaná vyvinouti, jako ve Vašich schůzkách, kde již chuť k dobrému, a vřelá, touha po vzdělání všecko usnadní My nemáme ani schůzek náučných, ani knihoven, ani Amerlinku. A tak mne docela nemožno ve vědách rovně Vám pokračovati, jen Vy pracujte s chutí usilovnou na národu roli dedičné, my budeme*

hleděti na Vaši Prahu jako na středěště všech věd, na Vás však jako na hvězdy, temnou noc osvětlující.“⁷

Jedinou dostupnou komplexnou vzdelávacou inštitúciou bol pražský vzdelávací dievčenský ústav Budeč. Pokiaľ bola žena slobodná a jej rodina finančne zabezpečená, nebol problém, aby tam zaujala miesto. Väčšina slovenských žien však dávala prednosť domácemu pohodliu pred vzdelaním. Ostali sa starať o domácnosť a vzdelanie prenechávali mladším, respektíve schopnejším uchádzačkám. Pri zakladaní tohto ústavu stála spomínaná Bohumila Rajska spolu s profesorom Amerlingom. Prvá spomínaná sa stala vzorom pre slovenské ženy. Svedčí o tom aj list Miloslavy Lehotskej z roku 1844 „*Teší ma to velmi, že ste už nastúpila cestu, ktorá Vám bola vykázaná mocou vyššou. Vy ste sa k tomu narodila, aby ste viedla dievky zanedbané, aby ste zbudila v nich lásku k vlasti, k reči materskej a k národu; a veru sama ste mohla poznať, že duch vyšší Vám vládne, ktorý Vám nedá klesať vo viere a velí dúfať, že úkol svoj statočne vykonáte, že sa stanete hviezdou, za ktorou Boh dá i druhé Slovenky kráčať budú. Cítim sama, aká ste šťastná pri pohľade na Vaše malé žiačky. Pomyslenie, že Vy tieto nevinné duše z bludu na pravú cestu dovediete a zušľachtíte, dodá Vám sily, i neresti a boje, s ktorými snáď budete musieť zápasit, šťastne prestať. Aká ste dobrá, drahá dušička moja! Ako sa staráte i o mňa vzdialenú ... úbohý ľud ešte nechápe čo je národnosť. Vy chcete pozdvihnúť priemysel a zlepšiť školy; my musíme ruky zopäť nad biednym stavom našich škôl a kupectva, do židovstva upadlého. V celom Uhorsku niet jednej dobre zriadenej školy, a kto sa sám neučí a kdečomu nemá, zostane pri všetkých učiteľoch hlupákom.*“⁸ V mnohých korešpondenciách oslavuje Miloslava jej prístup k povzneseniu ženskej mládeže a snahu o osvetu. Rada by tiež niečo podobné spravila pre mnohé slovenské dievčatá, ktorým nechýba chuť sa vzdelávať, ale prostriedky a možnosti sú veľmi obmedzované vyššou mocou. Neodporúčala však cestovať

⁵ Mikuláš z Považia. Ústav cnosti a nevinnosti. In: *Slovenské národné noviny*, 1846, roč. II, č. 41, s. 324-326.

⁶ Mikuláš z Považia, c.d., s. 326.

⁷ List Johany Miloslavy Lehotskej Bohuslave Rajskej z 12. 4. 1843. In: KLEINSCHNITZOVÁ, Flóra. *Z našej romantiky*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1958, s. 131.

⁸ List Johany Miloslavy Lehotskej Bohuslave Rajskej z mája 1844. In: KLEINSCHNITZOVÁ, F. *Z našej...*, c.d., s. 133.

dievčatám do zahraničia, pretože podľa nej slovenské dievčatá na to neboli pripravené. Zahraničné ženy boli odmala vychovávané v národnom duchu a táto vlastnosť Slovenkám chýbala. Nerada počúvala zo strany slovenských mužov, že ženy sú v týchto veciach neschopné a nevzdelané. Veľakrát ju Rajska pozývala do Prahy na štúdium na jej ústave. Lehotská sa však bránila, opisovala akýsi začarovaný kruh, keď by aj chcela odísť zo Slovenska, oboznamovať sa s celkovou situáciou, stretávať sa s ostatnými inteligentnými ženami, ale samotnú ju viažu zväzky k domovu. V liste Rajskej: *„Díky Vám za upřímné pozvání do Vaši slavné Prahy! Kdybych já nebyla domácnosti mou zavázaná, letěla bych na perutích lásky k Vám, duše spanilá, učiti se od Vás pro národ účinkovati! Vaším příkladem, drahá sestro, ježto ste se již v útlém mládí zasvětila národu a vlasti, stala bych se spůsobnější k vyvedení nějakého úkolu. Já miluji národ a řeč svou tak jako Vy a předci živá jsouc uprostřed lidu a nemohu naň působiti, anoť se pod břemenem potlačitelů svých stál tupým a necítícím hodnosti své. Tím více tedy toužím po soucitných duších a hodiny s Vámi prožité byly by nejsladšími v mém životě; pak bych mohla říci, že sem aspoň na čas dosáhla čeho duch můj tak vroucně požaduje!“*⁹

Problém absencie národnej výchovy pre mladú generáciu

Ako je zrejmé z predchádzajúceho textu, možnosti vzdelávania mladých slovenských žien boli veľmi obmedzené. Žena vzdelávajúca sa v cudzojazyčných alebo cudzokrajných inštitúciách, bola pre spoločnosť prakticky nepoužiteľná. Národne zmýšľajúci muži ju považovali za mŕtvu, odnárodnenú a odcudzenú. Noviny ju opisali: *„plná pýchy, nadutosti a hlúpeho potupovania našej reči, svoj slovenský pôvod tají a ľahkomyselne sa zaň hanbí.“*¹⁰ Matky svoje deti od narodenia nútili učiť sa cudzie jazyky, slovenčinu nepoužívali, dokonca ju zvykli zakazovať. Potreba vzdelávania v slovenčine naberala na dôležitosť vo sfére výchovy potomkov. Ženy ju mali predávať ďalším svojim pokoleniam. Namiesto toho sa po Slovensku rozšírili nemecké vychovávacie ústavy, ktoré sa

špecializovali na výchovu dievčat od mladého veku a ponemčovali ich. Žena po navštevovaní takéhoto ústavu viac inklinovala k nemeckému prostrediu, ztratila svoju reč, svoju národnosť, a zaprela aj slovenskú cirkev. V iných slovenských rodinách bolo zas zvykom, že sa rodičia aj ich dcéry priznali k slovenskému národu, ale odmietali používať slovenčinu a čítať v rodnom jazyku. Autor článku teda zlučil všetky tvrdenia do jedného. Keď je človek vzdelaný, je to jedno, či je to muž alebo žena, jeho hlavným znakom je používanie slovenčiny. Akonáhle slovenčinu neobraňuje, je pre autora nevzdelancom.¹¹

Reakcie na tento článok nenechali na seba dlho čakať. V 83. čísle *Slovenských národných novín* bola vytlačená odpoveď vzdelanej ženy z Líptova (pravdepodobne opäť Miloslava Lehotská). Veľmi ju oslovilo načrtnutie problematiky nevzdelanosti a skutočnosť existencie mužov spomedzi národovcov, ktorí si všímajú potreby žien. Základom jej článku je obrana nežnejšieho pohlavia. Podľa nej súdiac, by všetky boj za národnú emancipáciu brali ako ich povinnosť. Z negramotnosti žien obviňuje obe pohlavia. Ženu preto, lebo od malička prijala konzervatívne presvedčenia svojej matky, že je len opatrovateľkou detí, domácnosti a manžela. Ale pochybenie nachádza aj u mužov, ktorí si vyberajú ženu bez citového podkladu, ale berú si ju pre jej status, resp. pre jej spomínané dedičstvo schopností po matke a na náklonnosť k národu nemyslia. Práve tu podľa autorky začína cesta mladej národne-uviedomelej generácie. Ak by si muž vyvolil za manželku vzdelanú Slovenku, jej ideály by preniesla počas výchovy na deti. Podľa nej manželka prvá vstúpila deťom lásku k Bohu, národu a vlasti, pravdaže ak ju manžel na to uznal spôsobilou. Realita bola smutnejšia. Žena nemala inú možnosť len sa podvoliť a dieťa jej bolo odňaté, poslané do školy alebo iného výchovného zariadenia. Nemohla mu poskytnúť dostatočnú opateru, aj keby akokoľvek národnú chcela.¹²

Z informácii o sčítanosti žien 19. storočia niet divu, že národovci považovali zakladanie rodiny za „brzdenie“ vývoja osobnosti. V rámci ich inteligencie im jednoduchá žena slovenskej dediny

⁹ List Johany Miloslavy Lehotskej Bohuslave Rajskej z 12. 11. 1843. In: KLEMENTIS, Eugen. *Listy Johany Miloslavy Lehockej Bohuslave Rajskej a Samoslavovi Bohdanovi Hrobonovi*. Martin : Matica slovenská, 1971, s. 143;

¹⁰ Š.H. Ústavi pre..., c.d., s. 277.

¹¹ Š.H. Ústavi pre..., c.d., s. 277-278.

¹² ŠTŮR, Ludovít. *Život domáci...*, c.d.; Š.H. Ústavi pre..., c.d., s. 277-278; Slovenka z Líptova, c.d., s. 331.

nemohla byť vhodnou partnerkou. Ženám už nestačilo ak ovládali bežné domáce práce, v týchto časoch sa k ich povinnostiam pripojili aj omnoho vyššie požiadavky. „naše ženské pokolenie je veru náramne zanedbané, nevzdelané a tak aj za nič vyššieho ani chuti nemajúce ani sa nezaujmajúce, lebo čo nevedomcovi do veci od každodenného chleba vyšších a vznešenejších? Ako najväčšia, najlepšia vlastnosť paniien a žien, keď niektorá najmä pri predsavzatiach ženby do reči príde, vychvaľuje sa, že dobrá gazdiná, t.j. že vie hospodárstvo dobre opatriť a peniaze držať, čo je síce dobrá vlastnosť, ale veru v terajších časoch už len malá a nízka. – žene treba byť pravda dobrou gazdinou ale aj nezunovanou príjemnou spoločnicou, opatrnou, rozvážnou, vzdelanou matkou a napospol žena má tiež aj vo veciach vyšších čo aj nie činnú, čomu sme nie priatelia, ale aspoň pasívnu účasť mať.“¹³ Ženský názor na túto problematiku bol odlišný. Autorka článku žiada mužov, aby si zo žien nerobili nepriateľov, pretože aj tak ich potrebujú. Práve naopak by mali usmerniť ich charakter. Veľa mužov sa sobášu nevyhne, a práve ten považuje za najlepší spôsob ako využiť svoj vplyv a ukázať im cestu k národnému uvedomeniu. A ak nie sú po ruke slovenské ústavy, mali by ich vzdelávať oni sami. V oblasti jazyka ich naučiť používať slovenčinu. Podľa autorky s radosťou budú nasledovať jeho kroky a rady sa vzdelajú v tomto smere.¹⁴

Náčrt posunu vzdelania žien v neskoršom období

Ako sme už spomínali v tomto príspevku, v boji o vzdelávanie na úrovni stredoškolského a vyššieho stupňa sa doslova zvädzal boj medzi filantropmi, zákonodarcami, cirkvou, verejnou mienkou a dobovými predsudkami počas celého 19. storočia. V minulosti sa prikladala váha najmä otvoreniu školy, ktorá by nebola gendrovo rozlíšená, ale jazykovo zameraná najmä na slovenčinu. Dlhé obdobie dominovalo v 19. storočí vzdelávanie dievčat v rámci rodiny, cirkevných rádov a komunit. Tým, že chýbalo štátne školstvo, dal sa priestor na vytvorenie súkromných vzdelávacích ústavov.¹⁵

¹³ Š.H. Ústavi pre..., c.d., s. 277-278.

¹⁴ ŠTŮR, Ľudovít. Život domáci..., c.d.; Slovenka z Liptova, c.d., s. 331-332.

¹⁵ KODAJOVÁ, Daniela. Vyššie vzdelávanie dievčat na Slovensku v 19. storočí. Dostupné online: <http://www.saske.sk/cas/archiv/4-2006/Kodajova.html>.

Na porozumenie tejto problematiky je potrebné definovať pojem vyššie vzdelávanie, ktorý zahŕňa nie len absolvovanie elementárnej výučby v základných ľudových školách. Ale máme na mysli vzdelanie dievčat vo veku od 10 do 14 – 15 roku života. Vyššie vzdelanie bolo prístupné najmä v priestoroch cirkevných a kláštorných škôl, v súkromných ústavoch pre dievčatá a v rodinách prostredníctvom súkromného učiteľa, pokiaľ na to rodina mala dostačujúce prostriedky. Ten rodinu navštevoval pravidelne a výučba prebiehala pod prísny dozorom matky, či iných príbuzných, preto mala charakter skôr konverzácie. Učiteľmi boli zväčša mladí študenti, ktorí si potrebovali privyrobiť popri štúdiu, alebo čerství absolventi škôl. Ďalším prostriedkom získania všeobecného rozhľadu bolo samoštúdium v otcovej alebo manželovej knižnici. Tento typ vzdelania bol spoločnosťou chápaný skôr ako úspech muža, nie samotnej dievčiny.¹⁶ Spomenuté typy vzdelania boli v praktickom svete nepoužiteľné. Učili sa konverzovať v cudzích jazykoch alebo základy hudby. Ale vo veciach potrebných pre život ostávali ženy v nevedomosti.¹⁷

Vo sférach ženského vzdelania sa stretávame aj s názorom, že žene stačilo vedieť čítať, pretože s písomnosťami sa dostával do styku len muž, ktorý ich v jej mene vybavoval.¹⁸ Napriek tomu sa už v 20. rokoch 19. storočia začali objavovať súkromné ženské školy, ktoré mali pripraviť dievčatá z vyššej spoločnosti na úlohu domácej panej. Žiačky v nej mali nadobudnúť nielen znalosti zo spoločenského správania a umenia konverzácie, ale aj základy hudby.¹⁹ V elementárnom vzdelávaní zohral významnú úlohu najmä dokument *Ratio Educationis*, ktorý obsahuje návrhy na reorganizáciu školstva. Tento dokument sa konkrétne nevenuje dievčenskému vzdelávaniu, ale vytvoril podmienky pre všeobecné vzdelávanie detí, dievčat aj chlapcov, aspoň na úrovni elementárnych škôl. Legitimizáciu práv dievčat na vzdelanie priniesol až druhý dokument – *Ratio* z roku 1806, podľa ktorého malo byť vzdelanie všeobecné pre všetky deti od

¹⁶ Tamže; TOKÁROVÁ, Anna. Vyššie vzdelanie dievčat a žien – prekážky a stimuly. In: *Historie žien – aspekty písania a čítania*. Bratislava: Aspekt, 2007. s. 231.

¹⁷ KODAJOVÁ, Daniela. Vyššie vzdelávanie..., c.d.

¹⁸ Tamže.

¹⁹ TOKÁROVÁ, Anna. Vyššie vzdelanie dievčat..., c.d., s. 231.

6 rokov.²⁰ Potreba ďalších škôl s vyšším zameraním pre dievčatá sa začala objavovať už v 40. rokoch 19. storočia, ale výraznejšie sa dostáva do popredia v 50. a 60. rokoch toho istého storočia. Základy možno objavovať na výraznom vplyve národného hnutia a potrebe rozširovania slovenského jazyka medzi ľudom.²¹ Vzdelané ženy v národnom duchu pochádzali najmä z rodín evanjelických farárov alebo učiteľov. Ich dcéry alebo manželky sa dennodenne stretávali s problematikou národného hnutia a vzdelania. Od čias štúrovcov sa k povinnostiam ženy – matky, pridala aj výchova mladej generácie v národnom duchu. Žena už nemala byť len rodičkou detí, ale dôstojne zaujať miesto po boku muža, mala by byť schopná reprezentácie na verejnosti, prípadne odoberať slovenské noviny alebo časopisy.²²

Väčšina vzdelaných žien tej doby absolvovala 4 roky elementárneho štúdia, v prípade žien pochádzajúcich z rodín učiteľov alebo farárov výučba pokračovala doma. Elementárne školy navštevovali chlapci aj dievčatá spoločne. Štátne vyššie školy nemali koedukačný charakter, a tak ostali pre dievčatá nedostupné. Snahu zriadiť dievčenskú školu mal už v 50. rokoch Štefan Moyzes v Banskej Bystrici. Malo ísť o výchovno-vzdelávaciu inštitúciu pre ženy, kde sa mala skĺbiť výchova v národnom duchu a náboženská výchova. Školu sa nepodarilo zriadiť. Riešenie nachádzali národovci v posielaní dievčat do zahraničia za vzdelaním. Neodchádzali na dlhú dobu, väčšinou na pár mesiacov až jeden rok.²³

V snahe rozširovať vzdelanie sa najviac angažovala v 60. rokoch Marína Hodžová. V Liptovskom Mikuláši založila *Spolok žien*, na ktorých sa stretávali ženy, ktoré čítali slovenské knihy a prednášalo sa o slovenských dejinách. V rokoch 1862 – 1864 viedla *Slovenskú dievčenskú besedu*, ktorá fungovala tri roky. Ďalšou ženou, ktorá mala snahu urobiť niečo pre slovenské ženy

bola Ludmila Kuorková. V roku 1862 založila školu pletenia a ručných prác.

Situácia sa mala zlepšiť po Rakúsko – Uhorskom vyrovnaní, kedy je badať výrazné zlepšenie postavenia štátneho školstva. Tu samozrejme nemôžeme hovoriť o zlepšení situácie pre národné školy.²⁴ Zákon č. 38 z roku 1868, ktorý nariaďoval povinnú školskú dochádzku pre deti vo veku 6 – 12 rokov, zjednotil základné školstvo v krajine a postavil ho na vyššiu úroveň. Tento zákon umožňoval mestám zakladať meštianky pre dievčatá. Pretože sa toto privilégium neuplatňovalo v praxi, novela tohto zákona z roku 1874 nariaďovala väčším mestám, aby zriaďovali školy tohto typu. Otvorenie vzdelávacej inštitúcie malo riešiť hneď niekoľko problémov. Prvým bolo zabezpečenie dostatku kvalifikovaných pracovných síl pre základné školy, zintenzívnenie výučby maďarského jazyka, pomáhať sociálne slabším rodinám a zabezpečiť deťom dostatočnú starostlivosť nielen po fyzickej, ale aj duševnej a mravnej stránke.²⁵ Vzorom pre zakladanie dievčenských škôl sa teda stala dievčenská škola v Budapešti založená v roku 1875. Do roku 1918 ich v Uhorsku vzniklo 18 a na území Slovenska boli v Bratislave, Trenčíne, Levoči a Košiciach.²⁶ Pri prijímaní sa okrem prospechu brala do úvahy aj tzv. „*mravná bezúhonnosť*“, ktorá musela byť lekárske doložená. Priamo na prijímacom pohovore sa dievčatá museli podrobiť ďalšej zdravotnej prehliadke. Tá, hoci bola veľmi dôležitou, nebola jedinou podmienkou. Veľkú, takmer najpodstatnejšiu, rolu zohrala majetnosť dievčiny, resp. jej rodiny.²⁷ Problémom boli najmä vysoké školské poplatky, ktoré si chudobnejšie rodiny nemohli dovoliť a boli tak dostupné pre zámožnejšie vrstvy obyvateľstva a aj keď škola poskytla dievčaťu všeobecné kvalitné

²⁰ T&Mže, s. 228-229, NOVACKÁ, Mária – MIKLEŠ, Ján. *Ratio educationis 1777 a 1806*. Bratislava: SPN. 1988.

²¹ KODAJOVÁ, Daniela. „Učenia v škole mi bolo skôr primálo“ – vzdelanie dievčat v rodinách slovenských národovcov. In: *História žien – aspekty písania a čítania*. Bratislava: Aspekt, 2007. s.212-213.

²² Tamže; TOKÁROVÁ, Anna. Vyššie vzdelanie dievčat..., c.d., s. 232.

²³ TOKÁROVÁ, Anna. Vyššie vzdelanie dievčat..., c. d., s. 233.

²⁴ KODAJOVÁ, Daniela. „Učenia v škole...“, c.d., s. 211.

²⁵ DERFIŇÁK, Patrik. Z histórie uhorského kráľovského ženského učiteľského ústavu v Prešove (1893 – 1925). *Dejiny – internetový časopis* 5, 2010, č. 2, s. 44-81. Dostupné online: http://dejiny.unipo.sk/PDF/Dejiny_2_2010.pdf.

²⁶ KODAJOVÁ, Daniela. Vyššie vzdelávanie..., c.d.

²⁷ DERFIŇÁK, Patrik. Z histórie uhorského..., c.d., s. 59, KODAJOVÁ, Daniela. „Učenia v škole...“, c.d., s. 213.

vzdelanie, jej hlavnou prioritou ostávalo nájsť si vhodného partnera na vydaj.²⁸

Zoznam použitej literatúry (Sources)

- DERFIŇÁK, Patrik. Z histórie uhorského kráľovského ženského učiteľského ústavu v Prešove (1893 – 1925). *Dejiny – internetový časopis* 5, 2010, č. 2, s. 44 -81. Online: /http://dejiny.unipo.sk/PDF/Dejiny_2_2010.pdf/
- KLEINSCHNITZOVÁ, Flóra. O Johane Miloslave Lehocekej: Rozpomienka na zabudnutú ženu. Prednesené na valnom zhromaždení Živeny v Prahe. [online]. Dostupné na internete: http://kniznicapp.sk/tatry-v-literature/index.php?option=com_content&view=article&id=67%3Akleinschnitzova-flora&catid=44%3Amemoare-biografie&Itemid=66&limitsart=1.
- KLEINSCHNITZOVÁ, Flóra. *Z našej romantiky*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1958.
- KODAJOVÁ, Daniela. „Učenia v škole mi bolo skôr primálo“ – vzdelanie dievčat v rodinách slovenských národovcov. IN: *História žien – aspekty písania a čítanie*. Bratislava: Aspekt, 2007.
- KODAJOVÁ, Daniela. Vyššie vzdelávanie dievčat na Slovensku v 19. storočí. Dostupné online: <http://www.saske.sk/cas/archiv/4-2006/Kodajova.html>.
- Mikuláš z Považia. Ústav cnosti a nevinnosti. In *Slovenské národné noviny*, 1846, roč. II, č. 41.
- NOVACKÁ, Mária – MIKLEŠ, Ján. *Ratio educationis 1777 a 1806*. Bratislava: SPN. 1988.
- Slovanka z Liptova. Z Liptova. In *Slovenské národné noviny*, 1846, roč I., č. 83.
- Š.H. Ústavi pre vychovávanja dievčat. In *Slovenské národné noviny*, 1846, roč. I, č. 70.

²⁸ DERFIŇÁK, Patrik. Z histórie uhorského..., c.d. s. 59., KODAJOVÁ, Daniela. Vyššie vzdelávanie..., c.d.

- ŠTÚR, Ľudovít. Život domáci a pospolitý. In *Politické state a prejavy*. Bratislava: SVKL, 1954, [online], Zlatý fond SME: Dostupné na internete: < http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1691/Stur_Politicke-state-a-prejavy/8#ftn.d56e3917>.
- TOKÁROVÁ, Anna. Vyššie vzdelanie dievčat a žien – prekážky a stimuly. IN: *História žien – aspekty písania a čítanie*. Bratislava: Aspekt, 2007.

K sobášnosti socioprofesijných skupín v Trnave v 19. storočí¹

Miriám Mikušová

Mgr. Miriám Mikušová
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: miriam.mikusova@saba-ptt.vs.sk

Populačné štúdie Slovenska 5:21-61

(Nuptiality of Selected Social and Professional Groups in 19th Century Trnava)
This paper analyzes the nuptiality of selected social groups in a Slovak town in the 19th century. Using marriage, birth and death records supplemented by other regional history sources, we focus on age at first marriage as the primary indicator of developments in marriage homogamy and heterogamy and the associated social mobility.

Key Words:

nuptiality, marriage age, social structure, employment, urban population, 19th century

Úvod

Populačný vývoj odzrkadľuje sociálne a hospodárske postavenie obyvateľstva, spoločenské aj politické pomery. Sociálne skupiny a profesijné zvlášť – tvoria významnú súčasť diferencovaného mestského obyvateľstva. Ich členenie a prevaha v prospech niektorej z nich závisí od miestnych špecifik. Mestské prostredie ponúka širokú možnosť profesijného uplatnenia a priestor na existenciu a fungovanie rôznych sociálnych skupín. Životný štýl, rytmus i cyklus osôb jednotlivých sociálnych skupín predurčuje sociálny status. Požiadavky poľnohospodársky orientovaného mesta vyžadujú socioprofesijnú stratifikáciu a štruktúru zameranú predovšetkým na zamestnania viazané

¹ Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“. Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“.

na poľnohospodárstvo a priemysel zaoberajúci sa spracovaním poľnohospodárskej produkcie, obchod a pomocné činnosti. Väčšinovými zamestnaniami sú poľnohospodári, remeselníci a obchodníci. Vzhľadom na verejnosprávne úlohy mali významný podiel aj zamestnanci úradov, učitelia, lekári. Svojou pracovnou činnosťou, obytno-výrobnými funkciami domov, statusovými a hodnotovými postojmi, prepojením súkromného (rodinného) a verejného života ovplyvňovali samotný charakter a atmosféru mesta. Okrem socioprofesionálnych skupín rozlišujeme aj skupiny konfesijné, etnické, záujmové, politické. Každá má svoje vlastné pravidlá, vlastné ciele a svoj hodnotový systém, ktorým sa líši od druhých.

V Trnave od konca 18. storočia sa do popredia dostala poľnohospodárska výroba.² Na predmestí sa budovali hospodárske dvory – majere, kde sa usádzal veľký počet rodín. Hospodársky profil mesta nadobudol črty, ktoré ho nadhlo poznačili, t.j. prevaha poľnohospodárskej výroby a neskoršie na ňu nadväzujúce priemyselné spracúvanie poľnohospodárskych výrobkov. S týmto súvisel aj chov hospodárskych zvierat. V roku 1809 približne 40 % rodín bývajúcich v Trnave malo v určitej forme vzťah k poľnohospodárskej produkcii. Zásada z roku 1748, že k meštianskemu domu, prípadne k jeho časti, patrila fixná rozloha ornej pôdy, bola v platnosti aj začiatkom 19. storočia.³

V prvej polovici 19. storočia, keď sa remeselnícka výroba postupne začala oddeľovať od poľnohospodárskej produkcie, znížil sa počet remeselníkov obrábajúcich pôdu, prehĺbila sa

² Trnava v rokoch 1526-1848. In: Jozef Šimončič (ed.), *Dejiny Trnavy I. zv.*, Trnava 2010, s. 189.

³ Koncom štyridsiatych rokov 18. storočia nastala významná zmena v agrárnej štruktúre mesta. Od roku 1748 sa administratívnym opatrením nastolil pôvodný stav v držbe pôdy, znovu sa presadil do praxe princíp, že ku každému meštianskemu domu, prípadne k jeho časti patrí primeraná rozloha ornej pôdy. Držba väčších rozlôh tzv. zadomovej pôdy ako bolo primerané ich vlastníckemu právu na domový majetok, bola od polovice 18. storočia zriedkavým javom. Realizovala sa teda repartícia pôdy, čo sa v ďalšom vývoji ukázalo ako dobré riešenie. Trnavské rodiny mali tým zabezpečený zdroj obživy v časoch, keď obchod a remeslo zápasili s veľkými ťažkosťami. KAZIMÍR, Štefan. Ekonomicko-sociálna štruktúra mesta Trnava v 18. stor. a v prvej polovici 19. storočia. In: *Historický časopis* 21, 1973, č. 1, s. 65.

sociálna stratifikácia obyvateľstva.⁴ Poľnohospodárska produkcia zostala špecializovaným zamestnaním pre väčší počet obyvateľov mesta a existujúce výhodné odbytové možnosti prispievali k zintenzívneniu poľnohospodárskej produkcie a k prosperite predovšetkým menších poľnohospodárskych podnikov. Oddelenie remesla a obchodu od poľnohospodárstva vytvorilo aj masu spotrebiteľov, ktorá bola odkázaná na nákup tovarov na trhu a predaj svojej pracovnej sily.⁵

Sociálnej štruktúre mesta Trnava bolo venovaných niekoľko príspevkov, predovšetkým od Štefana Kazimíra. Zaoberal sa profesionálnou štruktúrou mesta od 16. do prvej polovice 19. storočia. Vychádzajúc zo zachovaných daňových registrov mesta Trnavy členil obyvateľstvo do skupín a sumarizoval počty remeselníkov vo vybraných rokoch.⁶ Prameňom približujúcim sociálnu stratifikáciu obyvateľstva okrem daňových registrov sú aj pozemkové registre a ďalšie dokumenty mestskej samosprávy, ale aj matriky. Uvedené pramene však nezachytávajú všetko obyvateľstvo. Kým matriky zachytávajú obyvateľstvo v rámci konfesie, dokumenty mestskej samosprávy, daňové a pozemkové registre, presnejšie špecifikujú sociálny status, približujú iba platcov určitej dane, vlastníkov konkrétneho majetku.

Zdroje a metodika práce

V rokoch 1800-1895 bolo v matrike sobášených 7556 záznamov, čo predstavuje ročne v priemere 79 sobášov.⁷ Vzhľadom na členenie

⁴ KAZIMÍR, Štefan. Ekonomicko-sociálna štruktúra mesta Trnavy..., c. d., s. 70.

⁵ KAZIMÍR, Štefan. Ekonomický vývoj mesta Trnavy v období neskorého feudalizmu. In: *Historický časopis* 21, 1973, č. 3, s. 426.

⁶ KAZIMÍR, Štefan. Ekonomicko-sociálna štruktúra mesta Trnavy..., c. d., s. 62.

⁷ Východiskom sú iba cirkevné matriky rímskokatolíckej farnosti do októbra 1895, kedy vstúpil do platnosti zákonný článok č. 33/1894 o zavedení štátnych matrik. Z tohto dôvodu bol rok 1895 zvolený ako hraničný. Ide o najpočetnejšiu konfesijnú skupinu. Podľa výsledkov zo sčítania obyvateľov z roku 1869 bolo v Trnave 73,4 % rímsko-katolíkov, 20,1 % izraelitov, 5,4 % evanjelikov a.v. a iba 1,1 % predstavovali ostatné cirkvi. Podrobnejší náboženský profil obyvateľstva Slovenska a jeho stabilnejší charakter podľa regiónov poukázala najnovšie práca: ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Demogeografický profil náboženského vyznania obyvateľstva Slovenska za posledných 100 rokov. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska* 3. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2014, s. 111-187.

dát do decénií bol hraničný rok pri vybraných demografických ukazovateľoch a analyzovaní sobášnosti posunutý po rok 1890. V období 1800-1890 bolo v Trnave v matrike zapísaných 7016 sobášov.

Socioprofesionálne skupiny boli vytvorené po roztriedení záznamov o sobáši podľa odvetví výrobnnej a nevýrobnej sféry (poľnohospodárstvo, priemysel a remeselné živnosti, obchod, doprava, verejná služba) do skupín na základe vykonávaného zamestnania ženicha. Zo zapísaných 7556 sobášov bolo zamestnanie ženicha uvedené v 77,42 % záznamov. Zamestnanie nevesty bolo zaznačené menej často ako u ženichov, pri prvom sobáši bolo uvedené zväčša zamestnanie otca nevesty a pri sobáši ďalšieho poradia zamestnanie zosnulého manžela, spolu v 47,70 % záznamoch. Pri zaraďovaní záznamov do socioprofesionálnych skupín sme vychádzali z popisu vykonávaného zamestnania v matričnom zázname, aktuálne vykonávaného, podľa nahlásenia oznamovateľa matričnej udalosti.⁸ Pri sobáši Jána Slezáka a Roziny Morávkovej mal ženich uvedené zamestnanie *sluha v mestskej nemocnici*, pri narodení detí boli zapísané zamestnania *nádenník*, *sluha v mestskej nemocnici*, *strážca vo veži kostola sv. Mikuláša*.⁹

Často bolo súbežne vykonávané remeslo aj obchod, príp. poľnohospodárstvo. V prípade rôznych zamestnaní pri jednej osobe, sme zvažovali možnosť roztriedenia záznamov o zamestnaní pri sobáši s ohľadom na prevažujúce zamestnanie.

Pre zistenie sociálneho statusu obyvateľa mesta¹⁰ a jeho bydliska bolo nevyhnutné porovnávať záznamy v matrikách so súpismi obyvateľov mesta. Popisné čísla domov aj s rozlíšením,

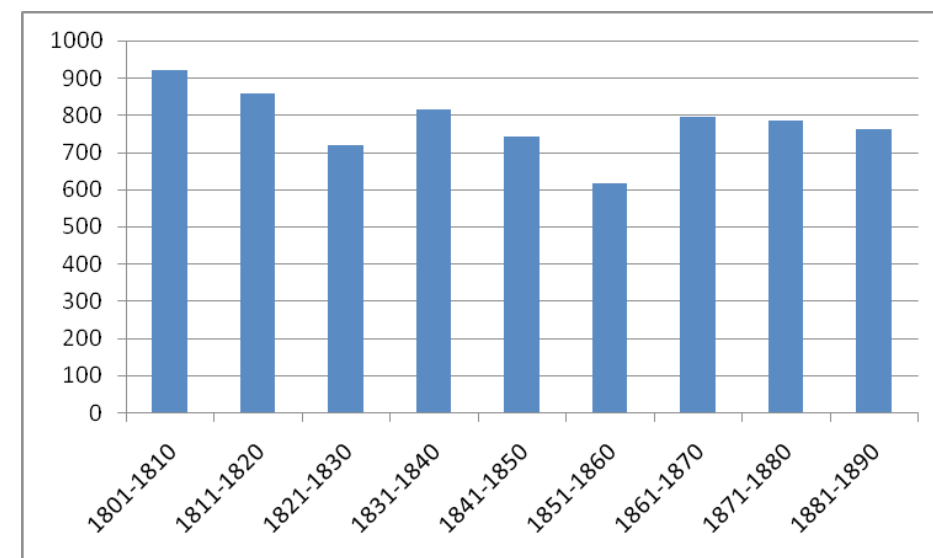
⁸ KAZIMÍR, Štefan. Ekonomicko-sociálna štruktúra mesta Trnavy..., c. d., s. 60.

⁹ MS 4/1884, MN 277/1891, MN 179/1884, MN 214/1893, MN 67/1886, MZ 7/1884.

¹⁰ Obyvateľstvo sa skladalo z mešťanov (*cives*) a majiteľov domov bez mešťianskeho práva. Pre získanie mešťianskeho práva sa vyžadovalo vlastníctvo domu, polí, živnosti, pobyt v meste 10–20 rokov a pôvod zo slušnej rodiny. U remeselníkov a obchodníkov rozhodoval posudok cechu. Pri prijímaní za mešťana bol evidovaný poplatok, ktorý sa pohyboval medzi 1 a 1000 zlatých, priemer bol 25 zlatých. Vid': ŠIMONČIČ, Jozef. Slobodné kráľovské mesto Trnava a mešťanstvo. Zo skicára k dejinám Trnavy. In: *Mojej Trnave. K dejinám Trnavy a okolia*. Trnava : B-Print, 1998, s. 161.

či dom leží v meste alebo za hradbami¹¹ (*e.m. – extra muros*) sú v matrikách uvádzané až od novembra 1852. Rovnako, až od roku 1852 bol v matrikách zapisovaný vek, pre stanovenie sobášneho veku bola východiskom rekonštrukcia rodín. Pri presnom dátume narodenia bol sobášny vek určený ako vek dokončený ku dňu sobáša. V ostatných prípadoch bol sobášny vek zistený na základe úmrtného veku a veku zapísaného v sčítacích operátoch.

Graf 1: Počet sobášov v Trnave v rokoch 1801-1890 (absolútne čísla)

Sobášnosť podľa rodinného stavu

Sobáš je jedným z rozhodujúcich momentov v životnom cykle jedinca. Až do konca 19. storočia bola právoplatnosť manželstva viazaná výhradne na cirkevný obrad.¹² Pri jeho uzatváraní bolo potrebné dodržiavať isté pravidlá. Manželstvo ako legálny zväzok muža a ženy bolo platné vtedy, ak bolo uzavreté v kostole pred zástupcom cirkvi a pred dvomi svedkami, limitujúcimi faktormi bol

¹¹ Administratívne bolo mesto delené na štyri štvrti (*quarty*) a predmestie.

¹² Medzníkom je rok 1894, prijatie tzv. manželského zákona. Pozri bližšie napr.: TIŠLIAR, Pavol. Predpoklady na uzavretie a ukončenie manželstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 17, č. 1-2/2007, s. 93-105; ŠPROCHA, Branišlav - TIŠLIAR, Pavol. Vývoj sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 - 1937. In: *Demografie*, roč. 51, 1/2009, s. 24-35.

minimálny sobášny vek, rodinný stav a isté obmedzenia sa týkali aj stupňa pokrvnosti.¹³ Dôležitým aspektom procesu sobášnosti z pohľadu homogamie a heterogamie partnerov vstupujúcich do manželstva bolo sociálne postavenie partnerov a sobášnosť v rámci socioprofesionálnych skupín. Každý človek je sociálna bytosť, ktorej správanie a charakter je tvarované v skupine, do ktorej patrí.

Pri sledovaní sobášnosti podľa rodinného stavu a sobášneho veku boli záznamy zatriedované do skupín podľa vykonávaného zamestnania. Predmetom záujmu bol vek, kedy sa partneri rozhodli uzavrieť sobáš a tiež intenzita sobášnosti. Na vývoji sobášnosti, a aj populačnom vývoji sa odrážala hospodárska a sociálna situácia.

Pre proces reprodukcie, a tiež samotnú sobášnosť mali rozhodujúci význam predovšetkým sobáše slobodných osôb. Analýza sobášiacich sa snúbencov podľa rodinného stavu potvrdila, že protogamné zväzky, v ktorých pre oboch snúbencov išlo o prvé manželstvo, mali úplnú prevahu. Celkovo sobáše osôb s identickým rodinným stavom predstavovali 76,89 %. Sobáše slobodných mužov a slobodných žien 69 % a sobáše ovdovených mužov a žien 7,81 %. Sobáše ovdovených mužov a slobodných žien predstavovali 13,35 %.

V prípade opakovaného manželstva muži skôr vstupovali do zväzku so slobodnou ženou (13,35 %) ako s ovdovenou. Sobáše ovdovených žien so slobodnými mužmi predstavovali 9,7 %. Najnižší podiel mali sobáše ovdovených osôb.

Tabuľka 1: Sobáše podľa rodinného stavu snúbencov

Obdobie	Celkom	Obaja slobodní		Vdovec - slobodná		Slobodný - vdova		Obaja ovdovení	
		počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1801-1810	920	552	60,00	162	17,61	120	13,04	86	9,35
1811-1820	857	560	65,34	125	14,58	91	10,62	81	9,45
1821-1830	720	521	72,36	65	9,03	86	11,94	48	6,67

¹³ Kanonické právo zakazovalo sobáše do štvrtého stupňa pokrvnosti a v priamej línii sa výnimka nepripúšťala. Vylúčené boli aj sobáše medzi duchovne spríbuzenými osobami (kmotra a krstenec).

1831-1840	814	509	62,53	112	13,76	106	13,02	87	10,69
1841-1850	743	518	69,72	96	12,92	72	9,69	57	7,67
1851-1860	618	436	70,56	90	14,56	52	8,41	40	6,47
1861-1870	797	576	72,27	112	14,05	59	7,4	50	6,28
1871-1880	786	613	77,99	74	9,41	55	7	44	5,6
1881-1890	761	562	73,85	101	13,27	43	5,65	55	7,23

Muž mal v ideálnom prípade uzavrieť manželstvo až vtedy, keď bol schopný zabezpečiť svoju rodinu. Vstupom do manželstva sa právne aj spoločensky legitimizovalo spolužitie partnerov, pričom vek vstupu do manželstva bol považovaný za spodnú hranicu reprodukčného veku. Niektoré rodinné listy naznačujú aj nezosobášené spolužitie, pričom partnerov k vstupu do manželstva často prinútila až choroba alebo blížiaci sa smrť jedného z nich.¹⁴ V roku 1862 sa 39-ročný slobodný murársky tovariš Štefan Odler oženil so 40-ročnou slobodnou Máriou Jančíkovou, ktorá nasledujúci deň po sobáši zomrela¹⁵ (predtým v rokoch 1850-1855 sa im postupne narodili tri dcéry¹⁶).

Socioprofesionálna štruktúra mesta

Hospodárske a sociálne zloženie obyvateľstva Trnavy v polovici 19. storočia približujú výsledky sčítania obyvateľov z roku 1857, podľa ktorého boli obyvatelia podľa vykonávaného zamestnania rozdelení do 17 skupín: duchovní (duchovenstvo všetkých vyznaní, aj rehoľníci, novici, seminaristi), úradníci (všetci civilní úradníci – štátni aj mestskí, praktikanti aj penzisti), vojsko (vojaci, dôstojníci, vojenský úradníci), spisovatelia a umelci (súkromní učitelia, maliari, sochári, herci, hudobníci, tanečníci), advokáti a notári, zdravotníci (lekári všeobecní, lekári - oční, ušní, zubní, ránhojiči, zverolekári, pôrodné baby, lekárnici), majitelia pozemkov (väčších aj menších), majitelia domov a rent (poberatelia rent a dôchodkov), remeselníci a továrnici (všetky remeselné živnosti), obchodníci, lodníci a rybári, pomocníci v poľnohospodárstve, pomocníci pri

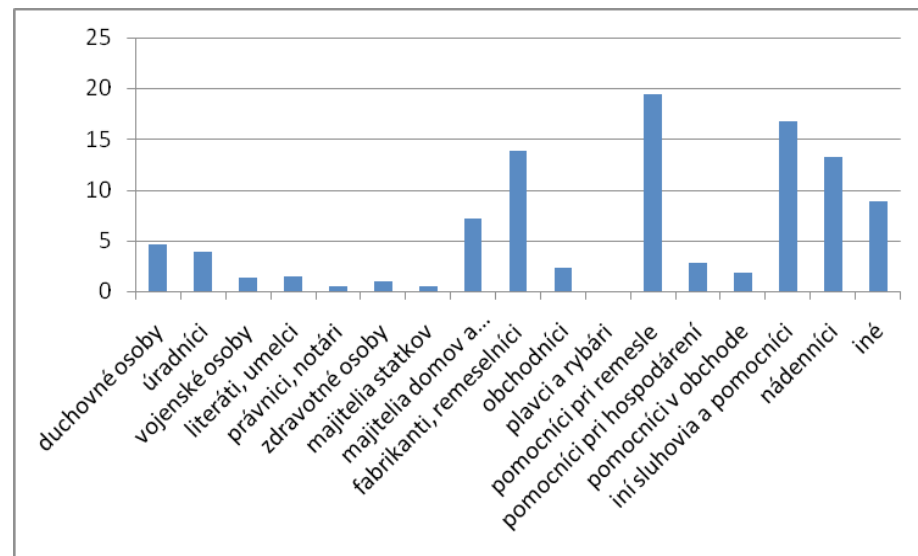
¹⁴ Sobáš Štefana Odlera a Márie Jančíkovej, MS 5.5.1862

¹⁵ MS 5.5.1862, MZ 6.5.1862

¹⁶ MN, MZ: Zuzana (*27.10.1850, †9.3.1853), Mária (*24.12.1852, †17.6.1853), Zuzana (*16.9.1855, †29.4.1870)

remesle, pomocníci v obchode, ostatní sluhovia a pomocníci, nádenníci.¹⁷ Poslednou skupinou bola skupina *iné*, kde boli zaradení muži, ktorí dosiahli vek 14 rokov a nebolo ich možné zaradiť do žiadnej z uvedených rubriek.¹⁸

Graf 2: Skladba populácie podľa vykonávaného povolania v Trnave

Podľa výsledkov mal v Trnave najväčší podiel pomocný personál – *pomocníci pri remesle, iní sluhovia a pomocníci, nádenníci a iné*. Početne silnou bola aj kategória *fabrikanti a remeselníci*, kam patrili všetky remeselné služby a skupina – *majiteľov domov a pozemkov*. Skutočný počet vlastníkov domov a osôb poberaúcich určitú rentu by bol možno vyšší, pretože podľa inštrukcie malo byť do tejto kategórie zarátané vlastníctvo domu iba v prípade, že tvorilo hlavný zdroj príjmu. Vzhľadom na sústreďenie

¹⁷ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich Jahrgang 1857. No 67, 23. März 1857.

¹⁸ Pozostatkom konštrukcií bol spôsob sčítania ekonomicky neaktívnych žien a detí do 14 rokov, ktoré boli zlúčené do jednej položky. Spôsob vykazovania neumožňuje jednoznačne rozlíšiť osoby ekonomicky aktívne a neaktívne, so samostatným zdrojom príjmu a bez neho. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich Jahrgang 1857. No 67, 23. März 1857.

administratívnych a cirkevných inštitúcií v meste, pretrvával vyšší podiel prihlásených osôb v skupinách úradníci a duchovenstvo.¹⁹

V priebehu 19. storočia prešli viaceré sociálne skupiny a profesie zmenami pod vplyvom spoločenského vývoja. Pri sledovaní zapísaného povolania v záznamoch pri prvom sobáši a sobášoch ďalšieho poradia, prípadne záznamov pri narodení detí a úmrtí, je možné sledovať socioprofesionálny postup jednotlivca. Podľa záznamov v matrikách sobášených mali najväčší podiel remeselníci (priemysel), poľnohospodári, zamestnanci verejného sektora (úradníci, lekári, učitelia, advokáti, vojaci) a služieb (obchod, doprava).²⁰

Poľnohospodárstvo

Pre poľnohospodárstvo a naň nadväzujúci priemysel boli na úrodnej pôde veľmi dobré podmienky. Sociálna štruktúra zamestnancov v poľnohospodárstve bola vnútorne značne diferencovaná. Rozdiely a väčšia vnútorná diferenciácia zamestnancov v poľnohospodárstve boli dané predovšetkým výmerou obrábanej pôdy, a tiež širokým spektrom činností, ktoré zahŕňala. Od prác na poli, cez chov hospodárskych zvierat, prácu správcov, úradníkov na majeroch. K poľnohospodárom sme zaradili aj obyvateľov so zamestnaním hospodár. Nemalú skupinu zamestnancov v poľnohospodárstve tvorili aj námezdní pracovníci (nádenníci).

Sčítanie z roku 1869, ktoré v porovnaní s predchádzajúcimi súpismi podrobnejšie sledovalo rozdiely v sociálnom postavení „zárobkovo činných osôb“,²¹ v štruktúre poľnohospodárskeho obyvateľstva rozoznávalo majiteľov pozemkov, nájomcov, úradníkov, ročných sluhov a nádenníkov.

¹⁹ Štátny archív Bratislava, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1857, kart. 11.

²⁰ DOBROTKOVÁ, Marta. Trnava v rokoch 1848-1938. Hospodárske pomery. In: ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). *Dejiny Trnavy*. I..., c. d., s. 191.

²¹ V ostatných odvetviach v priemysle, doprave a obchode rozoznávalo samostatných podnikateľov, úradníkov a robotníkov. Vid: SVETOŇ, Ján. *Vývoj obyvateľstva na Slovensku. Výber z diela k nedožitým 65. narodeninám*. Bratislava: Nakladateľstvo Epoque 1970, s. 124.

V roku 1870 bola poľnohospodárska a lesná pôda v chotári mesta v rukách 82 vlastníkov a 21 nájomcov. Drobní roľníci boli menšinovými vlastníkmi pôdy.

Výrazné prepojenie poľnohospodárstva s remeselnou činnosťou, resp. priemyslom a výrazný vplyv poľnohospodárskej výroby neumožňuje jednoznačné rozdelenie záznamov (poľnohospodári, povozníci, nádenníci) o vykonávanom zamestnaní do skupín, pokiaľ vychádzame iba zo záznamov v matrikách. V matrike sobášených bolo 1260 záznamov náležiacich do kategórie *poľnohospodárstvo*. Pri rekonštrukcii rodín a zostavovaní rodinných listov bolo možné nájsť k jednej osobe niekoľko vykonávaných zamestnaní. Zväčša išlo o obdobné označenia, transfer z iného jazyka, prípadne označenie niektorej poľnohospodárskej práce. Martin Sliva v matrike sobášených v roku 1861 mal uvedené *pastier oviec*, v matrike pokrstených pri narodení syna v roku 1862 *roľník* a v zázname o smrti v roku 1877 *nádenník*.²² Jozef Ozogan mal pri sobáši uvedené zamestnanie *roľník*, následne v ďalších záznamoch v matrikách pokrstených a zomretých bolo 26 krát uvedené *hospodár* a raz *hostinský*.²³

Tabuľka 2: Počet mužov a žien pri prvom sobáši - poľnohospodári

Vekové skupiny	Sobáše prvého poradia		Sobáše ďalšieho poradia	
	muži	ženy	muži	ženy
16-19	0,57	14,88	0	0
20-24	36,0	47,0	1,64	5,43
25-29	38,57	22,45	4,92	14,13
30-34	16,0	9,92	17,21	16,31
35-39	4,86	3,66	16,39	17,41
40-44	1,43	1,31	18,03	15,22
45-49	1,71	0,52	18,85	13,04
50-54	0,86	0	8,20	5,43
55-59	0	0,26	7,38	5,43
60-64	0	0	6,56	5,43
65-69	0	0	0	2,17
70-74	0	0	0,82	0

²² MS 21/1861 14.4.1861; MN 101/1862 26.5.1862; MZ 137/1877 23.5.1877.

²³ MS 5.5.1852.

Jedným z dvoch dôležitých hľadísk sledovania sobášnosti je časovanie, kedy sa partneri rozhodli uzavrieť sobáš. Najnižší zapísaný vek u nevesty pri prvom sobáši bol 15 rokov, najvyšší 55 rokov, u mužov bol najnižší zapísaný vek 18 rokov a najvyšší 50 rokov. Pri prvom sobáši bola najpočetnejšie zastúpená skupina 20-24 ročných žien a 25-29 ročných mužov, avšak vysoký podiel na prvosobášnosti mali aj muži vo veku 20-24 rokov. Priemerný vek ženicha pri prvom sobáši bol 27,33 roka, priemerný vek nevesty 24,66 roka. Priemerný vekový rozdiel u sobášnych párov, v ktorých bola staršia žena, predstavoval 4 roky, u sobášnych párov, v ktorých bol starší muž, predstavoval priemerný vekový rozdiel 6 rokov. Dĺžka vdovstva u mužov bola kratšia ako u žien, ovdovení muži vstupovali do manželstva častejšie ako ovdovené ženy.

Priemerný vek ženicha pri druhom a ďalšom sobáši bol 43,27 roka a nevesty 39,86 roka. Pri sobáši ďalšieho poradia bol najnižší vek ženy 21 rokov a najvyšší 67 rokov, najnižší vek muža 23 rokov a najvyšší 73 rokov. Podiel ovdovených žien bol pri sobáši ďalšieho poradia nižší ako podiel ovdovených mužov. Počet ovdovených žien vstupujúcich do ďalšieho manželstva mal stúpajúci trend do vekovej skupiny 35-39 rokov, od vekovej skupiny 40-44 rokov počet ovdovených žien vstupujúcich do manželstva klesal. U mužov bol vývoj odlišný, záujem o uzavretie ďalšieho manželstva pretrvával do vyššieho veku.

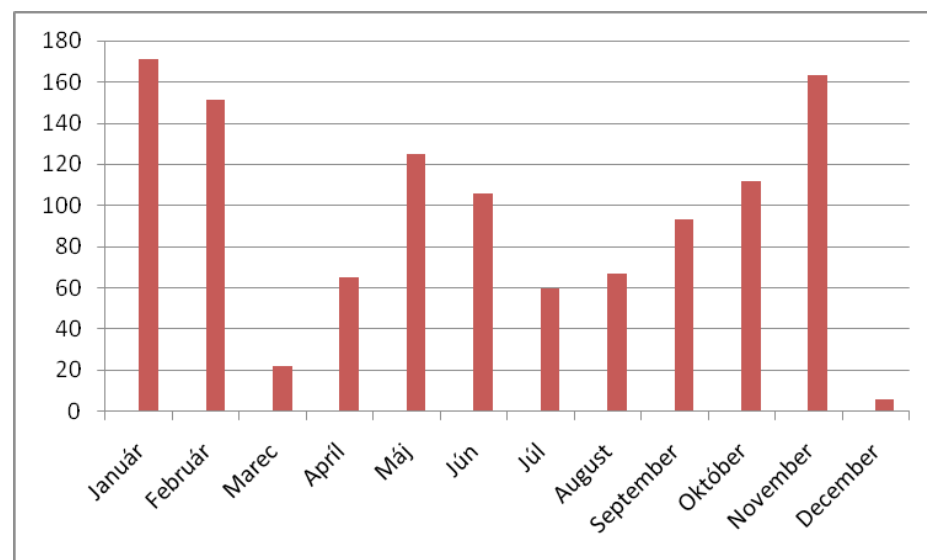
Z pohľadu vzájomného veku tvorili 75 % sobášne páry, kde bol starší muž, 20 % sobášne páry, v ktorých bola staršia žena a 11 % sobášnych párov tvorili rovnako starí snúbenci. Prevažovali sobáše medzi obojstranne slobodnými snúbencami, ktoré predstavovali 63,3 %. Nasledovali sobáše ovdovených mužov a slobodných žien a sobáše ovdovených mužov a ovdovených žien, ktoré mali rovnaký 9,5 % podiel. Najmenší podiel pripadal na sobáše ovdovených žien a slobodných mužov, a to 7,3 %.

Z hľadiska geografickej mobility, v prvej polovici storočia až 67 % ženichov malo rodisko uvedené *Trnava*, v druhej polovici storočia miesto pôvodu *Trnava* uvádzalo iba 31 % ženichov. Výsledky dokazujú oveľa vyšší podiel záznamov o sobáši poľnohospodárov v prvej polovici storočia. Poľnohospodár, ktorý

sa narodil v prvej polovici 19. storočia a zomrel začiatkom 20. storočia, zažil v priebehu života viac zmien, ako jeho predkovia za niekoľko storočí. Pokiaľ generácie jeho predkov zažili iba úpravy robotných povinností, on zažil aj ich zrušenie a stal sa osobne slobodným.

Pri sledovaní sobášnosti zamestnancov v poľnohospodárstve možno sledovať sezónne trendy. Životný rytmus zamestnancov v poľnohospodárstve bol prispôsobený rytmu prírody. Kalendár poľnohospodárskych prác bol dôležitým ukazovateľom pri určovaní termínu svadby a vyplývali z neho určité obmedzenia. Najviac sobášov sa konalo v zimných mesiacoch, a to v januári a vo februári (fašiangové obdobie) a na konci jesene – v novembri, ktoré pre roľníka po skončení prác na poli a uskladnení úrody predstavovali obdobie oddychu. K trom jesenným a zimným mesiacom možno zaradiť aj mesiac máj a jún, kedy sa po ukončení jarných prác na poli v porovnaní s ostatnými mesiacmi konalo viac sobášov. Letné mesiace a začiatok jesene boli obdobím už spomínaných hlavných poľnohospodárskych prác a z toho dôvodu sa počas nich sobáše konali menej často.

Graf 3: Počet sobášov pripadajúci na jednotlivé mesiace v rokoch 1800-1895

Rovnako dôležitým činiteľom ovplyvňujúcim sezónne členenie sobášnosti boli obdobia cirkevného roka. V rámci neho boli dve obdobia – pôst a advent, v ktorých katolícka cirkev neodporúčala organizovanie zábav, vrátane svadobných. Najnižší počet sobášov bol v decembri, kedy na vstup do manželstva pripadalo do úvahy iba obdobie medzi Vianocami a Novým rokom. Vzhľadom k periodickému posúvaniu obdobia pôstu, ktorý mohol začať v období medzi 5. februárom a 10. marcom, sa počet sobášov znižoval v priebehu marca a apríla, nikdy však neklesol pod decembrovú úroveň.

Formou sondy bol zatiaľ realizovaný výskum zameraný na výber sobášneho dňa v týždni. Podľa doterajšieho stavu spracovania bola najfrekvencovanejším sobášnym dňom nedeľa, i keď sobášnymi dňami boli v podstate všetky dni v týždni. Výnimkou bol piatok, ktorý sa síce objavil ako sobášny deň, ale jeho podiel bol nepatrný. Je zaujímavé, že pri podobne zameranom výskume vo vidieckom prostredí, výber sobášneho dňa v priebehu storočia podliehal zmenám²⁴. Kým na začiatku storočia bol najčastejším dňom pondelok, resp. prvá polovica týždňa, v druhej polovici storočia bol badateľný zvyšujúci sa záujem o nedeľu ako o sobášny deň. V Trnave bola nedeľa najčastejším sobášnym dňom v priebehu celého storočia.

Povozníctvo

S poľnohospodárstvom bola úzko spätá činnosť povozníkov. Osoby zaoberajúce sa poľnohospodárstvom a povozníctvom nie je jednoduché jednoznačne rozlíšiť, pretože povozníctvu sa v 17. – 19. storočí venovali mnohí roľníci. Povozník bol v dedinskom prostredí človek, ktorý chodil so záprahom koní alebo volov na zárobky. Na dlhé aj kratšie vzdialenosti prevážal rozličné tovary a náklady, najmä pozdĺž obchodných ciest. Jeho existenciu podmieňovala nedostatočne vybudovaná železničná sieť a ovplyvňovali ho viaceré faktory, ako chov vhodných zvierat (najmä volov a koní), poľnohospodárske práce, rozvoj obchodu.

Povozníctvo umožňovalo aj import tovaru, po ktorom bol na našom území dopyt (najmä chlebové obilie, kukurica, olovo, meď,

²⁴ Viď Matrika sobášených, rímskokatolícka farnosť Chtelnica 1800-1895

kamenná soľ, niektoré druhy textílií). Koncom 19. storočia sa stalo povozníctvo živnosťou. Špeditéri sa špecializovali najmä na dodávanie paliva úradom v mestách a na sťahovanie obyvateľov. Povozníctvo ako zdroj zárobkovej činnosti postupne zanikalo následkom rozširovania železničnej siete.

Tabuľka 3: Počet mužov a žien pri prvom sobáši - povozníci

Vekové skupiny	Sobáše prvého poradia		Sobáše ďalšieho poradia	
	muži	ženy	muži	ženy
16-19	0	8,57	0	0
20-24	24,41	40,57	0	5,89
25-29	45,84	30,29	14,81	11,76
30-34	22,02	12	25,94	23,53
35-39	5,36	5,14	14,81	23,53
40-44	1,78	2,86	22,23	23,53
45-49	0,59	0,57	3,7	5,89
50-54	0	0	0	5,89
55-59	0	0	11,11	0
60-64	0	0	0	0
65-69	0	0	3,7	0
70-74	0	0	3,7	0

V priebehu 19. storočia sa sobášilo 301 povozníkov, z toho na prvú polovicu storočia pripadalo 101 záznamov. Najviac mužov pri prvom sobáši vstúpilo do manželstva z vekovej skupiny 25-29 rokov a žien z vekovej skupiny 20-24 rokov. Priemerný sobášny vek pri prvom sobáši prvého poradia u mužov bol 27,94 roka a priemerný vek nevesty bol 24,89 roka. Pri druhom a ďalšom sobáši bol priemerný vek u mužov 39,61 roka a 35,86 roka u žien. Najviac vdovcov vstúpilo do manželstva z vekovej skupiny 30-34 rokov, u vdov mali vyrovnaný podiel vekové skupiny 30-44 ročných žien. Z celkového počtu 301 sobášov, pripadalo na sobáše obojstranne slobodných snúbencov 84 % , sobáše obojstranne ovdovených partnerov predstavovali 4,46 % , sobáše ovdovených mužov a slobodných žien mali 7,43 % podiel a sobáše slobodných mužov a ovdovených žien mali najmenší 4,08 % podiel.

Na prvý pohľad rozličné povolania (roľník, kočiš, povozník) uvedené v záznamoch sú prepojené a niektoré naznačujú možný sociálny postup. Povozníci zamestnávali za mzdu kočišov a paholkov, z ktorých niektorí časom vykonávali povoznícku činnosť aj samostatne. Pri prvom sobáši Jozefa Jurovateho s Katarínou Fuknovou v roku 1837 má ženích zapísané povolanie *roľník*, pri sobáši ďalšieho poradia v roku 1839 s Alžbetou Ondrejčíkovou má uvedené povolanie *kočiš* a pri sobáši ďalšieho poradia v roku 1851 s Jozefou Mecgerovou *povozník*.²⁵ Pracoval v poľnohospodárstve, spočiatku ako kočiš u iného povozníka, neskôr sám vykonával povoznícku živnosť. Martin Krisztian má pri sobáši povolanie *povozník*, pri narodení detí *roľník* a *povozník* a v sčítacom hárkou *obchodník s múkou*.²⁶ Ale sú aj takí, ktorí majú uvedené ako vykonávané zamestnanie *povozník* vo všetkých záznamoch.²⁷

Z hľadiska geografickej mobility v prvej polovici storočia malo Trnavu ako miesto pôvodu uvedených 81 % ženíchov, v druhej polovici storočia bola Trnava ako miesto pôvodu uvedená iba u 22 % ženíchov. Najviac ženíchov pochádzalo z okolitých dedín, lokalít z územia dnešného Trnavského a Bratislavského kraja, niekoľko záznamov obsahuje ako miesto pôvodu lokality ležiace na Morave. Pri sledovaní miery homogamie podľa náboženstva zo sobášov zapísaných v rímskokatolíckej matrike pripadalo 1,12 % na sobáše osôb evanjelického vierovyznania a zvyšok tvorili sobáše rímskokatolíkov.

Nádenničenie

Obyvateľstvo pracujúce v poľnohospodárstve tvorilo najpočetnejšiu zložku populácie, aj keď jeho podiel sa neustále znižoval. Rozvíjal sa najmä priemysel spracúvajúci poľnohospodárske produkty, ktorý v 19. storočí prešiel dynamickým vývojom, rozširovali sa existujúce a vznikali aj nové podniky.

Z hľadiska pojmovej štruktúry je pojem *operarius* fenoménom druhej polovice 19. storočia, do tej doby sa stretávame s termínom *manualista - rukorobotník*, ale aj *mercenarius, mediastinus*. Často

²⁵ MS 9.1.1837; MS 2.6.1839; MS 30.7.1851.

²⁶ MS 27.1.1828.

²⁷ Napr. Jozef Schiffer, MS 5.5.1850.

sa vyskytoval aj maďarský transfer *napszámos – námezdný zamestnanec, nádenník*. Pomocná sila, pomocník, pomocný robotník, pracujúci, robotník. V podstate námezdný robotník – zamestnanec, ktorý je osobne slobodný, pracujúci za mzdu. Robotnícka trieda na Slovensku sa ako trieda konštituovala revolúciou 1848-1849. Vznikla zo želiarov, položeliarov, remeselných tovarišov pracujúcich v manufaktúrach a mestskej chudoby. Priemysel úzko súvisel s poľnohospodárstvom a v prípade Trnavy, kde prevažoval poľnohospodársky priemysel, bolo toto prepojenie ešte výraznejšie. Skladba zapísaných zamestnaní v matrikách u konkrétnych osôb toto prepojenie dosvedčuje.

Z celého storočia zo 426 záznamov o sobáši robotníka, nádenníka, pripadá na prvú polovicu storočia iba 16 záznamov. Iba v jednom prípade sa stretávame s termínom *operarius*, prevažuje označenie *manualista*. V druhej polovici storočia zo 410 záznamov sme sa stretli jedenkrát s termínom *manualista* a v štyroch prípadoch s označením zamestnania *laborator*, v ostatných prípadoch bolo vykonávané zamestnanie ženíchov zapísané ako *operarius*.

Tabuľka 4: Rodinný stav snúbencov - nádenník

Rodinný stav ženicha	Rodinný stav nevesty		
	slobodná	ovdovená	spolu
slobodný	294	38	332
ovdovený	47	47	94
spolu	341	85	426

Zo 426 záznamov pripadalo na druhú polovicu storočia až 96,69 %. Najviac mužov i žien vstupovalo do manželstva prvého poradia vo veku 25-29 rokov, na sobášnosti ďalšieho poradia mala najväčší podiel veková skupina 40-44 ročných mužov a 35-39 ročných žien. Priemerný vek ženicha pri prvom sobáši bol 27,93 roka, priemerný vek nevesty bol 27,22 roka. Priemerný vek ženicha pri sobáši ďalšieho poradia bol 46,87 roka a 40,49 roka.

Nádenníci, robotníci menili a vykonávali zamestnanie podľa ponuky voľných miest na pracovnom trhu. Vzdelávanie bolo obmedzené na tzv. zaučenie. 24-ročný *operarius* Štefan Gavlasz sa ženil v roku 1889, o rok v zázname o krste dieťaťa mal uvedené *sluha v mestskej nemocnici* a v roku 1892 v zázname o smrti manželky znova *operarius*.²⁸ 39-ročný Anton Hankóczy mal 18.4.1882 uvedené v zázname o sobáši *operarius*, pri úmrtí manželky 2.5.1882 a pri druhom sobáši *sklenár tovariš*.²⁹ 24-ročný nádenník František Fröstl pri krstoch detí už mal uvedené *kamenár*.³⁰ František Herman a Antónia Bartolomé sa zosobášili v roku 1880. V zázname o sobáši má ženich zamestnanie *operarius*, v matrike pokrstených pri narodení detí *tehliar* a v matrike zomretých pri úmrtí v tom istom roku znova *operarius*.³¹ Vo väčšine rodinných listov sa stretávame s rovnakým označením vykonávaného zamestnania vo všetkých záznamoch v matrikách.

Z hľadiska geografickej mobility malo z uvedeného počtu iba 24 % ženíchov miesto pôvodu *Trnava*. Ženísi pochádzali zväčša z okolitých miest a dedín, ale aj zo Senice, Záriečia, Prievidze, Žiliny, Tužinej, či lokalít z dnešného územia Česka. Z hľadiska náboženstva 1,01 % ženíchov tvorili evanjelici a.v., 0,50 % bolo grékokatolíkov a 98,48 % rímskokatolíkov, spomedzi žien bolo 98,19 % rímskokatolíčok a 1,81 % uviedlo náboženskú príslušnosť k evanjelikom a.v.

V matrikách možno sledovať postup v sociálnom postavení. Jozef Gajdošík 21-ročný *manualista* z roľníckej rodiny sa oženil s 19-ročnou Jozefou Hulmanovou tiež z roľníckej rodiny. V nasledujúcich dvoch rokoch pri krste prvých dvoch detí mal uvedené *mlynár*, pri krste ďalších dvoch *hospodár*, pri krste piateho *hospodársky správca*. V nasledujúcich rokoch sa objavuje striedavo *mlynár* a *hospodársky správca*. Pravdepodobne sa venoval mlynárčeniu a bol aj správcom mlyna.³²

²⁸ MS 29/1889 26.5.1889; MS 17/1893 5.2.1893.

²⁹ MS 19/1882 18.4.1882; MS 10/1883 4.2.1883.

³⁰ MS 63/1885 15.9.1885.

³¹ MS 49/1880 8.11.1880.

³² MS 25/1860 1.3.1860.

Podľa sčítacích operátov z roku 1869 najčastejším bytom obývaným námezným robotníkom bol byt pozostávajúci z kuchyne a jednej obytnej miestnosti (45,61 %), dve obytné miestnosti malo iba 29,03 % robotníckych bytov a len 25,36 % mali predsieň alebo komoru. Všetky byty boli situované na prízemí a v priemere v nich žilo päť osôb. Časť bývala aj v domoch na predmestí, neskôr sa začalo s výstavbou robotníckej kolónie v blízkosti väčších podnikov.

Tabuľka 5: Počet mužov a žien pri prvom sobáši - nádenníci

Vekové skupiny	Sobáše prvého poradia		Sobáše ďalšieho poradia	
	muži	ženy	muži	ženy
16-19	0	8,60	0	0
20-24	42,67	37,90	1,20	1,33
25-29	30,62	25,80	7,23	5,33
30-34	17,92	15,92	6,02	18,67
35-39	4,23	6,05	10,84	25,34
40-44	2,28	3,82	24,11	20
45-49	0,98	0,64	12,05	17,34
50-54	0,65	0,95	14,47	4
55-59	0,65	0,32	6,02	5,33
60-64	0	0	7,23	2,66
65-69	0	0	6,02	0
70-74	0	0	3,61	0
75-79	0	0	1,20	0

Priemysel – remeselnícke činnosti

Dôležitým odvetvím hospodárstva v Trnave, najmä počtom zamestnancov, boli remeselnícke živnosti. Po zrušení cechovej organizácie v roku 1872 sa trnavskí remeselníci do roku 1892 združovali v okresnom živnostenskom spolku a v roku 1893 založili spolu s ostatnými podnikateľmi v meste Trnavský mestský priemyselný zbor. K najpočetnejšie zastúpeným remeslám v meste patrili obuvníci, čizmári, krajčíri, pekári, mäsiari, tesári, kováči, záhradníci, stolári, mlynári, murári, pokrývači, tehliari, kominári, klampiari, klobočníci, holiči, zámočníci, sklenári,

debnári, maliari, povrazníci, sedlári, remenári, tkáči, zlatníci, hodinári a halenári.³³

Priemerný vek remeselníka pri prvom sobáši bol 28,61 roka, nevesty remeselníka 23,47 roka, pri sobáši ďalšieho poradia bol priemerný vek ženicha 42,82 roka a priemerný vek nevesty 39,18 roka. Prevažovali sobáše medzi obojstranne slobodnými snúbencami 74,82 %, sobáše slobodných mužov a ovdovených žien mali 9,21 % podiel, sobáše ovdovených mužov a slobodných žien predstavovali 12,21 % a najmenší iba 3,76 % podiel mali sobáše obojstranne ovdovených osôb.

Tabuľka 6: Vek mužov a žien pri prvom sobáši - remeselníci

Vekové skupiny	Pekár		Krajčír		Mäsiar		Stolár		Obuvník	
	muž	žena	muž	žena	muž	žena	muž	žena	muž	žena
16-19	0	15	0	9,52	1,96	16,67	0	13,79	0	37,6
20-24	32,79	35	27,5	36,90	29,41	37,5	16,98	36,21	12,5	49,9
25-29	27,86	20	45	29,76	43,14	31,25	43,4	36,21	12,5	0
30-34	24,6	16,67	15	16,67	11,76	12,5	28,3	6,9	48,8	12,5
35-39	8,2	8,33	6,25	3,57	5,89	0	3,77	6,8	6,20	0
40-44	3,28	5	3,75	1,2	5,88	2,08	1,89	0	12,5	0
45-49	0	0	1,25	1,19	0	0	3,77	0	0	0
50-54	1,64	0	0	0	1,96	0	1,89	0	0	0
55-59	0	0	0	1,19	0	0	0	0	0	0
60-64	0	0	1,25	0	0	0	0	0	0	0
65-69	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
70-74	1,64	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Obuvníci a čizmári mali takmer 20 % podiel. Najviac ženichov pri prvom sobáši bolo vo veku 25-29 rokov a najčastejší vek nevesty bol 20-24 rokov. Priemerný vek ženicha pri prvom sobáši bol 26,69 roka, priemerný vek nevesty pri prvom sobáši bol 23,91 roka. V prípade sobášov druhého poradia u mužov bol podiel vekových skupín od 30 do 50 rokov vyrovnaný, u žien mali vyrovnaný podiel vekové skupiny 30-34 a 35-39 rokov. Priemerný vek ženicha pri sobáši ďalšieho poradia bol 42,83 roka a nevesty 38,12 roka.

³³ Zamestnania sú radené podľa toho, ako často sa opakovali v záznamoch.

U čizmárov sa počas celého obdobia nevyskytol ani jeden zápis o sobáši s partnerom inej konfesie. U obuvníkov mali sobáše rímskokatolíkov 98,21 % podiel a sobáše evanjelikov a.v. 1,79 % podiel. V rámci geografickej mobility u obuvníkov v prvej polovici storočia mali obuvníci a čizmári z Trnavy 80 % podiel, čizmári z okolia Trnavy 6,67 % a 13,34 % podiel mali majstri pochádzajúci z lokalít z dnešného územia Česka, Poľska a Rakúska. V druhej polovici storočia pochádzalo z Trnavy 34,75 % ženíchov. Z miest ležiacich na území Slovenska prišlo 50 % ženíchov a zo zahraničných lokalít, najmä z dnešného územia Česka a Rakúska, 15,25 %.

Tabuľka 7: Rodinný stav snúbencov – obuvník a čizmár

Rodinný stav ženícha	Rodinný stav nevesty		
	slobodná	ovdovená	spolu
slobodný	274	28	302
ovdovený	46	15	61
spolu	320	43	363

Obuvnícke dielne v Trnave v polovici storočia boli situované na prízemí, tvorili súčasť bytu obuvníka. V závislosti od majetkových pomerov majstra, byt predstavovali zväčša 2-3 izby a príslušenstvo (komora, kuchyňa, prípadne sklad). Obuvnícky majstri obývali v centre mesta byty aj s tromi, prípadne štyrmi izbami. Čizmár Štefan Rosza býval v dome v druhej štvrti v centre mesta so šiestimi deťmi z prvého manželstva (ovdovel v roku 1869 a o mesiac sa oženil znova) a dvomi z druhého manželstva v byte, ktorý tvorili štyri izby, dve komory, dve kuchyne a k bytu prináležal sklad a maštaľ, v ktorej chovali kravu a ošípané. V obuvníckej dielni mu pomáhal pomocník, dvaja učni a v domácnosti slúžka a sluha. Vo všetkých záznamoch v matrikách mal uvedené *obuvník*.³⁴

Zamestnanie *krajčír* malo uvedených 10 % ženíchov. Najčastejší sobášny vek u mužov pri sobáši prvého poradia bol 25-29 rokov, u žien bol najčastejší vek pri prvom sobáši 20-24 rokov. Priemerný

³⁴ MS 82/1869 22.8.1869; MS 8.9.1851; SA TT, f. MG Trnava, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok domu č. 83.

vek ženíchov pri prvom sobáši bol 28,64 roka a priemerný vek nevesty 26,46 roka.

Najväčší podiel mali sobáše obojstranne slobodných partnerov 76,77 %, ovdovení muži radšej vstupovali do manželstva so slobodnými ženami (13,13 %), sobáše ovdovených osôb mali rovnaký podiel ako sobáše slobodných žien a ovdovených mužov (5,05 %). V prvej polovici storočia 71,87 % ženíchov pochádzalo z Trnavy, 16,67 % z okolitých dedín a 11,46 % z lokalít na území Česka. V druhej polovici storočia sa ženích s rodiskom *Trnava* vyskytoval v 30,56 % záznamoch, rodisko mimo dnešného územia Slovenska bolo uvedené v 20,83 % záznamoch a na okolité obce a mestá pripadalo 48,61 %. Krajčírsky dielne boli v meste situované zväčša na prízemí a veľkosť bytu, rovnako ako u ostatných remeselníkov, závisela od úspešnosti podnikania. *Krajčír, krajčírsky majster, mešťan* 30-ročný Jozef Nasinsky, pôvodom z Poľska, sa v roku 1851 oženil so 17-ročnou Vincentiou Gažovou. Najprv bývali v dome č. 141, v roku 1861 sa presťahovali do centra mesta. Byt bol situovaný na prízemí, tvorili ho štyri izby, sedem komôr, jedna kuchyňa, dva sklady/pivnice. S manželkou mali jedenásť detí, z ktorých tri zomreli, v roku 1876 ovdovel a zomrel ako 68-ročný v roku 1890.³⁵

Najviac ženíchov s uvedeným zamestnaním *mäsiar* pri sobáši prvého poradia bolo vo veku 25-29 rokov a najčastejší vek nevesty pri prvom sobáši bol z vekovej skupiny 20-24 rokov. Priemerný vek muža pri prvom sobáši bol 28,69 roka a ženy 24,52 roka. Priemerný vek ženícha pri sobáši ďalšieho poradia bol 42,10 roka a priemerný vek nevesty 39,64 roka. Z pohľadu vzájomného veku osôb pri sobáši pripadalo na manželstvá starších mužov 71,15 %, manželstvá starších žien tvorili 26,92 % a manželstvá rovnako starých snúbencov predstavovali 1,93 %. Najčastejší vekový rozdiel u mužov bol 5-8 rokov, u žien 2-3 roky. Martin Belavy, 40-ročný slobodný obchodník, mešťan, mäsiar, sa v roku 1861 oženil so 49-ročnou vdovou po pekárovi, bývali v centre mesta, obývali 4-izbový byt na prízemí, s predizbou, dvomi kuchyňami

³⁵ MS 8.9.1851; SA TT, f. MG Trnava, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok domu č. 8.

a skladom na mäso. Mäsiar Martin Belavy zomrel ako 56-ročný v roku 1878 a jeho manželka ako 67-ročná v roku 1881.³⁶

Na prvú polovicu storočia pripadalo 33,71 % sobášov, z toho 63,33 % ženíchov malo uvedené miesto pôvodu *Trnava*, z lokalít mimo dnešného územia Slovenska, najmä Česka a Rakúska, pochádzalo 23,34 % ženíchov a 13,53 % ženíchov pochádzalo z najbližšieho okolia. V druhej polovici storočia mali ženisi – mäsiari z Trnavy 40,68 %, ženisi pochádzajúci z okolitých krajín mali 28,81 % podiel a 30 % ženíchov pochádzalo z okolitých miest a dedín. Z pohľadu náboženského vyznania boli okrem 1,12 % evanjelikov a.v. uzavreté sobáše iba medzi rímskokatolíkami. Tak ako aj u iných sledovaných skupín, v prípade partnera inej konfesie, bol jeden vždy rímskokatolík. U mäsiarov najväčší 76,4 % podiel mali sobáše obojstranne slobodných partnerov, sobáše slobodných mužov a ovdovených žien mali 14,61 % podiel, sobáše ovdovených mužov a slobodných žien predstavovali 7,87 % a sobáše ovdovených osôb 1,12 %.

Najviac ženíchov spomedzi *pekárov* bolo vo veku 23-25 rokov, 28-30 a 33-34 rokov, vekové skupiny 20-24, 25-29 a 30-34 rokov mali vyrovnaný podiel. Najviac žien vstúpilo do manželstva prvého poradia z vekovej skupiny 20-24 rokov. Priemerný vek pri prvom sobáši u mužov bol 29,76 roka, zvyšovali ho osoby vstupujúce do manželstva vo vyššom veku. Priemerný vek nevesty bol 26,22 roka. Pri sobáši ďalšieho poradia bol priemerný vek ženicha 39,77 roka a nevesty 38,1 roka. Sobáše obojstranne slobodných partnerov mali 80 % podiel, sobáše slobodných mužov a ovdovených žien predstavovali 7,36 %, sobáše vdovcov a slobodných žien 11,58 % a sobáše ovdovených osôb 1,06 %. Na sobášoch druhého poradia bol vyrovnaný podiel mužov z vekových skupín 25-44 rokov.

Z pohľadu vzájomného veku osôb vstupujúcich do manželstva najčastejšie boli manželstvá, kde starším bol muž (65,15 %), manželstvá starších žien s mladšími mužmi tvorili 28,70 % a rovnako starí snúbenci mali 6,15 % podiel. Najčastejší vekový rozdiel bol 7-9 rokov, pričom vekový rozdiel viac ako 10 rokov bol zistený u 39,53 % párov. Vekové rozdiely u párov, kde bola

staršia nevesta boli nižšie, najčastejšie 4-5 rokov, aj tu sme sa stretli s vekovým rozdielom pohybujúcim sa okolo 10 rokov.

Pekársky majster, mešťan Ján Krausz sa oženil v roku 1841, s manželkou mali jedenásť detí, z ktorých štyri zomreli v detskom veku. S rodinou žil v centre mesta v dome č. 36 v trojizbovom byte. K bytu náležali dve komory, kuchyňa, pekáreň, pivnica, obchod, dve maštale s kôňom, kravami a ošípanými. Zomrel v roku 1874 ako 57-ročný, jeho manželka v roku 1879 ako 58-ročná.³⁷

V prvej polovici storočia 71,43 % ženíchov malo uvedené rodisko *Trnava*, iné mestá ležiace na území Slovenska uviedlo 22,86 % ženíchov a lokality mimo územia Slovenska 5,71 % ženíchov. V druhej polovici storočia malo rodisko *Trnava* uvedené 35 % záznamov, lokality ležiace na dnešnom území Slovenska mali 51,67 % podiel a mestá v zahraničí, najmä v Česku, 13,33 %. Z hľadiska homogamie náboženského vyznania u partnerov boli sobášené osoby rímskokatolíckeho vyznania, 3,16 % podiel mali osoby evanjelického vyznania a.v.

Najviac ženíchov so zamestnaním *stolár* malo pri sobáši uvedený vek 25-29 rokov a najčastejší vek nevesty bol 20-24 a 25-29 rokov. Priemerný sobášny vek u mužov pri prvom sobáši bol 29,96 roka, u žien bol priemerný sobášny vek pri prvom sobáši 25,58 roka. Priemerný vek pri sobáši ďalšieho poradia bol 39,5 roka a priemerný vek nevesty pri sobáši ďalšieho poradia bol 35,9 roka. Z pohľadu vzájomného veku osôb vstupujúcich do manželstva boli najčastejšie sobáše, kde bol starší muž (73,77 %). Sobáše, kde bola staršia nevesta tvorili 16,39 % a rovnako starí snúbenci mali 9,84 % podiel. Najčastejší vekový rozdiel v prospech muža bol 4-6 roka, podiel párov s vekovým rozdielom nad 10 rokov bol 11,11 %.

Najviac sobášov pripadalo na obojstranne slobodných partnerov 80,80 %, sobáše slobodných mužov a ovdovených žien 5,05 %, ovdovených mužov a slobodné ženy 11,11 % a sobáše ovdovených osôb 3,04 %. Na prvú polovicu storočia pripadalo 35,35 % záznamov, v tomto období malo rodisko *Trnava* uvedené 60 % ženíchov, okolité mestá a dediny 10 % záznamov a lokality mimo

³⁶ MS 7/1861 27.1.1861; SA TT, f. MG Trnava, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok domu č. 21.

³⁷ MS 12.9.1840; SA TT, f. MG Trnava, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok domu č. 36.

územia dnešného Slovenska, najčastejšie Česko, obsahovalo 4 % záznamov. V druhej polovici storočia pochádzalo z Trnavy 34,37 % ženichov, z miest a dedín ležiacich na území Slovenska 37,5 % a lokality mimo územia Slovenska, najmä Česka, mali 28,13 % podiel.

Bývanie jednotlivých remeselníkov sa odlišovalo v závislosti od ich majetkových pomerov. Jozef Hoja 31-ročný *stolár* sa v roku 1855 oženil s 27-ročnou Magdalénou Hanczkovou, pri narodení jeho štyroch detí mal vždy uvedené *stolár* alebo *stolársky majster*, býval v dome č. 62 v centre mesta situovanom na prizemí. Tvorili ho dve izby, komora a kuchyňa. Mal jedného učňa. Zomrel v roku 1876 ako 56-ročný.³⁸

Obchod

Najstaršie pramene označujú Trnavu ako významné miesto kontaktu zahraničných obchodníkov s domácim uhorským trhom, ako mesto ležiace na križovatke obchodných ciest, kde sa oddávna konali trhy a obchod zohrával v živote mesta významnú úlohu.

Profesia *hostinský, výčapník, kaviarník* sa vyskytovala v takmer 5 % záznamov o sobáši. Podľa daňových registrov ju vykonávali priamo vlastníci týchto zariadení, ale aj ich nájomcovia. Hostinskí, výčapníci a kaviarníci najčastejšie vstupovali do manželstva z vekových skupín 25-29, 30-34 a 35-39 rokov, pričom podiel uvedených vekových skupín bol viacmenej vyrovnaný. V záznamoch o veku nevesty prevládali vekové skupiny 20-24 a 25-29 rokov. Priemerný vek ženicha pri sobáši bol 29,38 roka a priemerný vek nevesty 25,78 roka. Priemerný vek ženicha pri sobáši ďalšieho poradia bol 41,10 roka a nevesty 37,33 roka. Vzhľadom na štruktúru uzatváraných manželstiev, aj v tejto socioprofesionálnej skupine mala dominantnú pozíciu sobášnosť slobodných mužov a žien. Najväčší 78,51 % podiel mali sobáše obojstranne slobodných partnerov, menej často vstupovali do manželstva slobodní muži a ovdovené ženy 7,44 %,

³⁸ MS 26/1855 1.7.1855; SA TT, f. MG Trnava, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok domu č. 62.

podiel sobášov ovdovených žien a slobodných mužov bol 13,22 % a sobáše ovdovených osôb mali 8,26 % podiel.

Zvláštnosťou v rámci sledovania homogamie z hľadiska náboženského vyznania sú záznamy o sobáši obchodníka, izraelitu s partnerkou izraelitského vierovyznania zapísané v rímskokatolíckej matrike (1,65 %), obchodníci evanjelici a.v. mali 3,31 % podiel, reformovaná cirkev 1,65 % a grékokatolíci 0,83 % podiel, sobáše rímskokatolíkov predstavovali 92 %. Sociálny status manželov bol zväčša rovnaký, či už išlo o sobáše prvého alebo ďalšieho poradia. Na prvú polovicu storočia pripadalo 36 % záznamov. Z hľadiska geografickej mobility takmer 37 % ženichov pochádzalo z Trnavy, zvyšok najmä z okolitých miest a dedín.

Vincent Fiala v zázname o krste nemanželského dieťaťa v marci 1884 mal uvedené čašník, pri sobáši v novembri toho istého roku mal uvedené povolanie *nádenník*, pri krstoch ďalších detí čašník, *robotník vo fabrike, sluha, robotník v tlačiarňi, sluha v domácnosti*.³⁹ V roku 1847 sa Jozef Gärtner zosobášil s Margitou rod. Kojnou, vdovou po krčmárovi Matejovi Kováčovi. Zosobášili sa v roku 1837, mali štyri deti, dvoch chlapcov a dve dievčatá, všetky zomreli v detskom veku, ovdovel v roku 1843. Z druhého manželstva sa narodilo päť detí, Magdaléna zomrela ako 37-ročná v roku 1858. V roku 1859 sa vdovec Jozef Gärtner zosobášil s Barborou Specziarovou. Pri sčítaní v roku 1869 bývali v dome v centre mesta, v prvej štvrti.⁴⁰

Tabuľka 8: Vek mužov a žien pri prvom sobáši - obchodníci a hostinský

Vekové skupiny	Hostinskí, kaviarníci		Obchodníci	
	muži	ženy	muži	ženy
16-19	3,45	24,02	0	25,01
20-24	34,48	51,08	18,46	44,43
25-29	37,94	12,01	35,38	16,67
30-34	12,07	5,32	29,23	8,34
35-39	5,17	4,02	9,23	4,16

³⁹ MS 83/1884 23.11.1884.

⁴⁰ MS 7.2.1847; MS 14/1859 23.2.1859; SA TT, f. MG Trnava, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok domu č. 93.

40-44	5,17	2,65	4,61	1,39
45-49	0	0	1,55	0
50-54	1,72	0	1,54	0

Zamestnanie v obchode patrilo k najdôležitejším a najrentabilnejším zamestnaniam tunajších obyvateľov. Obchodníkov bolo iba o niečo viac ako hostinských a kaviarníkov. Pri sobáši prvého poradia bol najčastejší sobášny vek u ženícha 25-29 a 30-34 rokov, u nevesty bol pri prvom sobáši najčastejší vek z vekovej skupiny 20-24 rokov a 16-20 rokov. Priemerný vek obchodníka pri prvom sobáši bol 30,61 roka, priemerný vek nevesty pri prvom sobáši 23,85 roka. Pri sobáši ďalšieho poradia bol priemerný vek ženícha 41,58 roka a priemerný vek nevesty 39,7 roka. Najviac sobášov bolo medzi obojstranne slobodnými partnermi 69,04 % sobášov, sobáše tvorené slobodným mužom a ovdovenou ženou mali 5,56 % podiel, sobáše ovdovených mužov a slobodných žien 21,43 % a sobáše obojstranne ovdovených partnerov mali 3,97 % podiel.

Na prvú polovicu pripadalo 37 % sobášov, väčšina ženíchov – až 81 % pochádzala z Trnavy. V druhej polovici storočia bolo viac ženíchov pochádzajúcich z iných lokalít, rodisko Trnava malo uvedených iba 26 % ženíchov. Priemerný sobášny vek u ženíchov bol 24,33 % a priemerný sobášny vek u nevesty 22,93 %. Podľa náboženského vierovyznania pripadalo na záznamy o sobáši rímskokatolíkov 96,83 %, evanjelikov a.v. 2,38 % a izraelitov 0,79 %. Aj tu sa vyskytovali záznamy o sobáši osôb izraelitského vierovyznania. Ide o záznam o sobáši *obchodníka s korením* Jozefa Kohna a Hermíny.⁴¹

Z pohľadu vzájomného veku osôb vstupujúcich do manželstva jednoznačne najčastejšie boli v tejto skupine manželstvá, kde bol starší muž (76,15 %). Sobáše páry, kde bola staršia žena mali 15,59 % podiel a páry s rovnako starými snúbencami mali 8,26 % podiel. Väčšie vekové rozdiely, neraz aj viac ako dvadsať rokov, boli pri sobášoch druhého a ďalšieho poradia. Výraznejšie vekové rozdiely v prospech vdovca či vdovy s postavením –

vlastník hostinca či obchodu, sme zaznamenali najmä pri sobáši s partnerom s nižším sociálnym statusom.

24-ročný Anton Pleyer z Plzne má v zázname o sobáši s 30-ročnou Hermínou Dewaldovou v roku 1875 uvedené zamestnanie *muzikant/hudobník* a pri sobáši ďalšieho poradia v roku 1882 s 18-ročnou cigánkou Katarínou Bitto má už uvedené *obchodník s hudobnými nástrojmi*.⁴² Adolf Ertler sa v roku 1859 zosobášil s Karolínou, dcérou obchodníka. Po ovdovení, v roku 1868 sa 33-ročný *obchodník s tabakom* oženil s 32-ročnou Máriou Bergerovou, mali štyri deti – troch synov a dcéru, jeden syn zomrel v detskom veku. Adolf Ertler zomrel v roku 1882, v zázname o úmrtí mal uvedené zamestnanie úradník.⁴³

Verejná služba

Povolanie *advokáta (fiscalis, advocatus, ügyvéd nemes)* bolo považované za spoločensky prestížne. Prestíž v stratifikačnej štruktúre spoločnosti spolu s príjmom, vzdelaním, životným štýlom a mocou je základným ukazovateľom sociálneho statusu jednotlivca. Príslušníci tohto stavu sa v mestskej komunite radili k miestnej elite, stáli na čele politických, hospodárskych a kultúrnych grémií. V priebehu 19. storočia sa stali úspešnou socioprofesionálnou skupinou, ktorá svojím postavením a agilnosťou vo verejnom a národnom živote ovplyvňovala mnohé sféry vývoja spoločnosti. Ich počet v priebehu storočia rástol a pri sledovaní sociálneho pôvodu ženíchov s týmto povolaním prevažujú úradníci a obchodníci. Nevesty advokátov pochádzali z rodín mešťanov, advokátov, úradníkov, šľachty, iba v jednom prípade je povolanie otca roľník *colonus*.

Obraz úspešného advokáta dopĺňala usporiadaná rodina. Tú si advokáti zakladali v pomerne zrelom veku. Priemerný vek v prvej polovici storočia bol 30 rokov, v druhej 31 rokov. Priemerný vek advokáta pri sobáši bol 30,05 a nevesty 23,67 roka. Najčastejší vek ženíchov v priebehu celého obdobia bol z vekovej skupiny 30-34 rokov. Najčastejší vek nevesty bol z vekovej skupiny 20-24 rokov. Priemerný vek ženícha pri sobáši ďalšieho poradia bol

⁴¹ MS 102/1895 10.11.1895.

⁴² MS 64/1875 9.8.1875; MS 16/1882 21.2.1882.

⁴³ MS 24/1859 5.6.1859, MS 45/1868 25.5.1868.

42,1 roka a priemerný vek nevesty pri sobáši ďalšieho poradia bol 32 rokov.

Najčastejšie vstupovali do manželstva obojstranne slobodní partneri 85 %, medzi slobodným advokátom a ovdovenou ženou bolo uzavretých 2,5 % sobášov a medzi vdovcom a slobodnou nevestou 12,5 % sobášov. V sledovanom období nebol ani jeden sobáš ovdoveného advokáta s ovdovenou ženou. Z pohľadu vzájomného veku osôb vstupujúcich do manželstva najčastejšími boli manželstvá, kde starším bol muž (75 %). Manželstvá, kde staršou bola žena tvorili 20 % a páry s rovnako starými snúbencami mali 5 % podiel. Najčastejší vekový rozdiel bol viac ako 10 rokov (60 %).

V priebehu sledovaného obdobia uzavrelo manželstvo 39 advokátov. K prvým na začiatku storočia patrili Štefan Kaszanický, ktorý sa oženil v roku 1800 ako 35-ročný s 21-ročnou Alžbetou, mali dvoch synov a dve dcéry. Zomrel v roku 1843 ako 78-ročný.⁴⁴

Tabuľka 9: Vek mužov a žien pri prvom sobáši

Vekové skupiny	Advokát		Lekár		Učiteľ*		Úradník		Vojak	
	muž	žena	muž	žena	muž	žena	muž	žena	muž	žena
16-19	0	15,79	0	9,32	1,89	25,0	0,65	25,73	0	6,56
20-24	12,77	43,87	5,22	52,34	43,39	44,64	20,21	39,77	16,18	30,30
25-29	27,66	17,54	53,14	19,05	33,96	19,64	36,60	19,88	35,29	28,79
30-34	42,56	14,04	27,51	6,05	16,98	5,36	26,14	9,36	25,98	18,69
35-39	4,25	1,75	6,25	4,22	1,90	5,36	5,23	2,34	10,79	10,61
40-44	6,38	3,51	5,25	4,02	0	0	5,88	1,75	7,35	4,04
45-49	4,25	1,75	2,63	0	1,88	0	1,96	0	1,96	0
50-54	0	1,75	0	5	0	0	1,31	1,17	1,47	1,01
55-59	0	0	0	0	0	0	0,66	0	0	0
60-64	2,13	0	0	0	0	0	0,65	0	0,49	0
65-69	0	0	0	0	0	0	0	0	0,49	0

*v tejto kategórii sú aj organisti

V roku 1802 je v matrike zápis o sobáši 30-ročného advokáta a mestského notára Rudolfa Málíka a 31-ročnej Alžbety. Narodili

⁴⁴ MS 6.7.1800.

sa im tri deti, syn Karol zomrel 12-týždňový, Vilhelmina 18-ročná. Rudolf Malík zomrel 42-ročný v roku 1814, manželka 50-ročná v 1821. I keď v matrike nie je zápis o úmrtí aj ich tretieho potomka, pravdepodobne prežil všetky svoje deti, pretože v testamente majetok odkázal synovi švagra.⁴⁵

Z hľadiska náboženského vyznania boli sobáše uzavreté medzi rímskokatolíkmi, iba jeden záznam hovorí o sobáši advokáta z Páfkostolia, ktorý si zobral za manželku dcéru evanjelika a.v.⁴⁶ V sledovanom období pochádzalo 65,67 % ženichov z Trnavy, zvyšok najmä z miest Bratislavskej a Trenčianskej stolice (Hlohovec, Bratislava, Skalica, Bytča).

Medzi zamestnania s vyšším spoločenským statusom patrí aj zamestnanie *lekára*. Okrem špeciálnych vedomostí sa cenil vplyv, možnosť získať majetok a významné pozície vo verejnej správe. Najčastejší vek u slobodných lekárov bol 25-29 a 30-34 rokov, najčastejší vek nevesty pri prvom sobáši bol 20-24 rokov. Priemerný vek lekára pri prvom sobáši bol 28,7 roka a priemerný vek nevesty 22,1 roka. Spomedzi sledovaných skupín podľa vykonávaného zamestnania bol priemerný vek lekára pri sobáši ďalšieho poradia najvyšší (49,5 roka). Najviac 75 % sobášov bolo uzavretých medzi obojstranne slobodnými partnermi, iba 2,5 % slobodných lekárov a lekárnikov sa oženilo s vdovou, 15 % vdov sa vydalo za slobodných lekárov a lekárnikov a 7,5 % sobášov bolo medzi obojstranne ovdovenými partnermi. Z pohľadu vzájomného veku osôb pri sobáši najväčší podiel mali sobáše, kde bol starší muž (81,82 %) a menší 18,18 % podiel mali sobáše, kde bola staršia nevesta. Najčastejší vekový rozdiel u snúbencov, kde bol starší ženich, bol 5-6 rokov, páry s vekovým rozdielom nad 10 rokov mali 33 % podiel.

S vyšším spoločenským statusom súviselo aj hmotné zabezpečenie umožňujúce primerané bytové podmienky. Podľa sčítacích hárkov lekári a lekárnici mali byty situované zväčša na prvom poschodí, tvorené viacerými izbami. Pri definovaní bytových podmienok v sčítacích hárkoch nachádzame zväčša záznam „*byt slúži na bývanie aj lekársku ordináciu*“. Doktor

⁴⁵ MS 4.1.1802; SA TT, f. MG Trnava, Testamenty, Testament Rudolfa Malíka

⁴⁶ MS 56/1879 15.11.1879;

medicíny 32-ročný Ferdinand Kanovich sa oženil s 23-ročnou Paulínou Planerovou, mali sedem detí, päť chlapcov a dve dievčatá, dve deti zomreli v detskom veku, býval v centre mesta v šesťizbovom byte situovanom na prvom poschodí.⁴⁷ Dominik Nádeniček, 27-ročný profesor medicíny, sa v roku 1841 oženil s 15-ročnou Máriou Fuchsovou, zo štyroch detí dve zomreli pri narodení, ďalšia dcéra ako 15-ročná. Dominik Nádeniček zomrel ako 59-ročný v roku 1873 a manželka v roku 1890 ako 65-ročná. S deťmi, manželkou a svokrou žil v dome č. 43 v byte č. 4 situovanom na prvom poschodí, byt mal šesť izieb, tri komory, predizbu, kuchyňu, tri komory, pivnicu, sieň, maštaľ, stajňu. V domácnosti mu vypomáhali dvaja sluhovia, slúžka, kuchárka a chyžná.⁴⁸

Okrem lekárov sa o zdravie obyvateľstva po celé 19. storočie starali ránhojiči, koniec 19. storočia však priniesol zánik tohto povolania. Od lekárov sa odlišovali dosiahnutým odborným vzdelaním a vykonávanými liečebnými úkonmi. Mohli liečiť vonkajšie zranenia, liečba vnútorných orgánov náležala lekárom, v prípade inštrukcie ich mohli zastúpiť. Zbierali liečivé rastliny a vyrábali z nich masti a bylenné zmesi. Počas prvej polovice storočia prevažovali nad lekármi ránhojiči, v druhej polovici ich počet klesal. Dvanásť z trinástich ránhojičov pôsobili v prvej polovici storočia, v druhej polovici je zapísaný iba sobáš 25-ročného Ján Asztalosa s 26-ročnou Konštanciou Almásy. V matrike narodených je zapísaných ich osem detí, v záznamoch je uvádzané zamestnanie *chirurg, ránhojič slobodného kráľovského mesta Trnavy, mestský lekár*.⁴⁹

V meste pôsobili aj lekárnici, ich odbornú kvalifikáciu a kvalitu liekov skúmala mestská rada. V meste pôsobili lekárnici, ktorí vydávaním liekových katalógov vykonávali aj zdravotnícku osvetu. Anton Záblacký 26-ročný lekárnik *U zlatého jednorozca* sa oženil v roku 1810 s 19-ročnou Teréziou, po roku ovdovel a o tri roky

sa oženil s Teréziou, s ktorou mal dve deti. Zomrel ako 64-ročný roku 1848.⁵⁰

V matrike sobášených je 71 záznamov o sobáši učiteľov. Prirodzený sociálny status ich zaraďoval k lokálnej elite. Priemerný vek muža pri prvom sobáši bol 27,29 roka, priemerný vek nevesty bol 23,39 roka. Najviac ženíchov pri prvom sobáši bolo z vekovej skupiny 25-29 rokov, nevesta bola najčastejšie z vekovej skupiny 20-24 rokov. Priemerný vek pri sobáši ďalšieho poradia bol u ženíchov 36,37 roka, u žien bol priemerný vek pri sobáši ďalšieho poradia 32 rokov. Z pohľadu vzájomného veku osôb vstupujúcich do manželstva najčastejšími boli manželstvá, kde starším bol muž 69,09 %. Manželstvá, kde staršia bola žena predstavovali 21,82 % a 9,09 % tvorili manželstvá s rovnako starými snúbencami. Najčastejší vekový rozdiel v prospech muža bol 4-5 rokov, párov s vekovým rozdielom nad 10 rokov bolo 28,95 %. U snúbencov, kde bola žena staršia, bol vekový rozdiel zväčša 2-3 roky. Z hľadiska vierovyznania, okrem 2,5 % sobášov, kde jeden z partnerov bol evanjelik a.v., boli všetky sobáše uzavreté medzi rímskokatolíckymi.

Tabuľka 10: Priemerný vek pri prvom sobáši⁵¹

Priemerný sobášny vek		
Sociálne postavenie ženicha	Ženích	Nevesta
Advokát	30,05	23,67
Hostinský	29,38	25,78
Lekár	28,70	22,10
Nádenník	27,93	27,22
Obchodník	30,61	23,85
Remeselník	28,61	23,47
Roľník	27,33	24,66
Úradník	31,56	25,34
Vojak	30,65	26,68

⁴⁷ MS 102/1868 12.11.1862; SA TT, f. MG Trnava, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok domu č. 42.

⁴⁸ MS 1.5.1841; SA TT, f. MG Trnava, Sčítanie obyvateľov 1869, Sčítací hárok domu č. 43.

⁴⁹ MS 27/1867 4.3.1867.

⁵⁰ MS 22.1.1810.

⁵¹ Priemerný sobášny vek bol počítaný ako vážený vekový priemer.

V roku 1821 uzavrel manželstvo profesor kreslenia 28-ročný Bernard Grün a 24-ročná Alžbeta Plevan, mali päť detí, dve zomreli. Bývali v dome s popisným číslom 531 v byte č. 1. Jeho manželka ho prežila o 35 rokov, po ovdovení sa viac nevydala.⁵² Karol Sztankovich 33-ročný učiteľ elementárnej školy sa oženil s 20-ročnou Máriou Zerdahelyi v roku 1877, mali dve deti. Bydlisko mal uvedené *mestská veža*, neskôr býval na čísle domu 185, zomrel ako 50-ročný.⁵³ Učiteľ elementárnej školy 25-ročný Mikuláš Gasselszeder sa oženil s 21-ročnou Jozefínou Polesznákovou v roku 1879, po svadbe bývali v dome nevesty na čísle domu 531, mali sedem detí, štyri z nich zomreli, v roku 1889 ovdovel. Druhýkrát sa oženil v roku 1891 s 21-ročnou Emíliou Matzenauerovou, s ktorou mali dve deti.⁵⁴

Prestížnym povoláním s autoritou v mestskej komunite – tak pre skutočnú moc, ako aj pre finančné zabezpečenie - bolo miesto v mestskom úrade. V matrike je 333 záznamov o sobáši úradníkov. Najčastejší vek pri prvom sobáši bol 25-29 a 30-34 rokov, u žien 20-24 rokov. Priemerný vek v akom obyčajne zamestnanec úradu vstupoval do manželstva bol 31,56 roka a priemerný vek nevesty bol 25,34 roka. Najčastejšie boli manželstvá, kde starším bol muž (82,5 %), manželstvá starších žien s mladšími mužmi tvorili 14,37 % a zvyšných 3,13 % pripadalo na sobáše rovnako starých snúbencov. Vekové rozdiely boli výraznejšie u párov, kde starším bol muž. Vekový rozdiel v prospech muža tam bol nad 10 rokov až u 43,19 % záznamov. Najviac sobášov bolo uzavretých medzi obojstranne slobodnými partnermi 76,85 %, sobáše slobodných mužov s ovdovenými ženami mali 2,78 % podiel, sobáše ovdovených žien so slobodnými partnermi 15,74 % podiel a 4,63 % sobášov bolo medzi obojstranne ovdovenými osobami. Miera uzavretosti bola porovnateľná s ostatnými socioprofesionálnymi skupinami, 96,4 % ženíchov bolo rímskokatolíkov, 2,52 % evanjelikov a v. a 1,08 % grékokatolíkov, izraelitov a helvétov.

Svoj status prezentovali aj navonok. Bytové pomery zachytené v sčítacích operátoch dokumentujú, že zamestnanci rôznych úradov, v závislosti od pracovnej pozície obývali zväčša byty

vyššej kategórie s viacerými izbami situovanými na poschodí. Ignác Emmer mal v roku 1826 pri sobáši s Annou Schorerovou uvedené zamestnanie *pisár*, v roku 1836 s Alžbetou Kamenárovou mal zaznačené zamestnanie *kontrolór* a v roku 1844 s Máriou Kamenárovou mal pri zázname v matrike uvedené člen mestskej rady.⁵⁵

Vojenská kariéra sa vo všeobecnosti vyznačuje vypracovaným normatívnym systémom zameraným na výchovu k vojenskému spôsobu života. Armáda predstavovala hlavnú oporu habsburského štátu a zároveň mala byť zárukou poriadku. Všeobecná branná povinnosť sa vzťahovala na všetkých občanov mužského pohlavia od 19 do 42 rokov. Dôstojník, ktorý sa chcel ženiť, musel zložiť kauciu, ktorej výška sa znižovala s vyšším vekom dôstojníka.⁵⁶ Najviac vojakov bolo z vekovej skupiny 25-29 a 30-34 rokov, najviac žien bolo z vekových skupín 20-24 a 25-29 rokov. Priemerný vek vojaka vstupujúceho do prvého manželstva bol 30,65 roka a priemerný vek nevesty bol 26,68 roka. Z pohľadu rodinného stavu sobášiacich sa snúbencov úplnú prevahu mali sobáše slobodných snúbencov 73,59 %. Sobáše slobodných vojakov s ovdovenými partnerkami predstavovali 19,98 %, sobáše ovdovených vojakov so slobodnými partnerkami 4,45 % a sobáše, ktoré boli pre oboch snúbencov druhé a ďalšie predstavovali iba 2,08 %.

Pri sledovaní vekovej primeranosti partnerov, možno pozorovať, že najväčšie vekové rozdiely boli práve u tejto socioprofesionálnej skupiny. Z pohľadu vzájomného veku osôb vstupujúcich do manželstva, najčastejšími boli manželstvá, kde starším bol muž (63,13 %), výrazný podiel však mali aj manželstvá starších žien s mladšími mužmi (30,31 %) a zvyšných 6,56 % pripadalo na sobáše rovnako starých snúbencov. Najčastejšie vstupovali do manželstva páry, kde muž bol starší o 6-9 rokov, takmer tretinu (27,2 %) tvorili páry s vekovým rozdielom 10 a viac rokov. Väčší podiel ako u iných socioprofesionálnych skupín mali aj sobáše, keď do manželstva vstupoval mladší muž a staršia žena. Tu bol

⁵⁵ MS 26.12.1826, MS 8.9.1836, MS 10.8.1844.

⁵⁶ DANGL, Vojtech – SEGEŠ, Vladimír. *Vojenské dejiny Slovenska 1711 – 1914*. Bratislava : MO SR vo Voj. inf. a tlačovej agentúre, 1996, 241 s.; *Vojenské dejiny Československa*. II. diel. Praha 1986, s. 357.

⁵² MS 12.2.1821.

⁵³ MS 30/1877 10.6.1877.

⁵⁴ MS 37/1879 23.8.1879; MS 19/1891 11.4.1891.

vekový rozdiel menej výrazný, avšak v porovnaní s ostatnými socioprofesionálnymi skupinami, boli to nadpriemerné vekové rozdiely. Podiel zväzkov, kde žena bola staršia ako muž o viac ako 10 rokov bol 18,33 %.

Miera uzavretosti pri sledovaní miesta pôvodu ženíchov vojakov bola výrazná v prvej polovici storočia, kedy 84,91 % vojakov pochádzalo z Trnavy. V druhej polovici storočia bolo rodisko Trnava uvedené u 29,13 % vojakov, väčšina mala uvedené okolité mestá a dediny, značný podiel (28,58 %) mali aj lokality ležiace na území dnešného Rakúska, Maďarska, Česka, ale aj Poľska a Rumunska.

Doprava

Výstavba železničnej siete v Uhorsku sa v porovnaní s inými krajinami rozvíjala oveľa pomalšie, čo bolo zapríčinené jeho celkovou hospodárskou zaostalosťou. Prvá konštruktívna železnica z Bratislavy do Trnavy bola v prevádzke od júna 1846 do roku 1872, od roku 1873 premávali na trati parné rušne. S výstavbou a s prevádzkou železnice boli spojené aj príslušné zariadenia a ich personálne vybavenie.

Pre zabezpečenie prevádzky bolo potrebné zabezpečenie kvalifikovaného personálu. Železnica si vyžadovala celý rad nových profesií v oblasti technickej, dopravnej aj komerčnej. Poľnohospodársky a remeselnícky spôsob života bol od služby na železnici značne odlišný. Personál železnice sa skladal z úradníkov, podúradníkov, sluhov, praktikantov, robotníkov i nádeníkov. V matrikách nachádzame záznamy aj o sobáši kontrolórov, inšpektorov, strojuvodu, hlásnika, hostinského staničného bufetu. Najviac ženíchov pri sobáši prvého poradia pochádzalo z vekovej skupiny 25-29 rokov. Priemerný vek mužov pri prvom sobáši bol 29,38 roka a priemerný vek žien pri prvom sobáši bol 24,12 roka. Pri sobáši ďalšieho poradia mali najväčší podiel žienisi z vekovej skupiny 35-39 rokov a najčastejší vek nevesty pri sobáši ďalšieho poradia bol z vekových skupín 20-24 a 25-29 rokov. Pri sobáši ďalšieho poradia bol priemerný vek u mužov 37,86 roka a u žien 36,5 roka.

Pri sledovaní vzájomného rodinného stavu sobášiacich sa snúbencov je zrejmé, že úplnú prevahu aj v tejto skupine mali protogamné zväzky, kde pre oboch snúbencov išlo o prvé manželstvo. Celkovo sobáše osôb s rovnakým rodinným stavom predstavovali takmer 79,45 %. Len 1,37 % sobášov boli pre oboch snúbencov druhé a ďalšie. V prípade opakovaných manželstiev muži skôr vstupovali do manželstva so slobodnou ženou ako tomu bolo naopak. Podiel slobodných mužov a ovdovených žien predstavoval 4,11 % a podiel ovdovených mužov a slobodných žien 16,44 %. Z pohľadu vzájomného veku osôb pri sobáši bol najčastejšie starší muž (83,93 %), na sobáše rovnako starých snúbencov pripadalo 7,14 % a sobáše starších žien s mladšími mužmi tvorili 8,93 %. Najčastejšie boli vekové rozdiely, kde muž bol starší o 5-9 rokov, vyskytovali sa aj viac ako 10-ročné rozdiely, mali 21,62 % podiel. Vekové rozdiely u párov, kde bol ženich mladší, boli najčastejšie iba 1-2 roky.

Z hľadiska geografickej mobility 21,16 % záznamov tvorili tie, kde ženich mal rodisko uvedené *Trnava*. Z lokalít mimo územia dnešného Slovenska pochádzalo 48,27 % ženíchov, zvyšok z okolitých miest a dedín ležiacich na území najmä Bratislavskej, Nitrianskej a Trenčianskej stolice.

Tabuľka 11: Počet mužov a žien pri sobáši - doprava

Vekové skupiny	Sobáše prvého poradia zamestnanci železnice		Sobáše prvého poradia zamestnanci pošty	
	muži	ženy	muži	ženy
16-19	0	15,38	0	27,79
20-24	18,18	42,30	27,77	38,88
25-29	50,01	28,85	38,89	22,21
30-34	18,18	7,69	33,34	11,12
35-39	11,36	5,78	0	0
40-44	2,27	0	0	0

Uchádzači o úradnícke miesta na železnici začínali telegrafnou službou a v súlade s ňou museli vykonať aj telegrafnú skúšku z návestných predpisov a po jej zložení skladali skúšku

dopravnú.⁵⁷ S pracovným zaradením na železnici sa spájalo aj získanie služobného bytu. Ešte na konci 19. storočia na uzavretie manželstva železničiaru dávalo povolenie riaditeľstvo železníc a budúca nevesta musela predložiť „svedectvo zachovalosti“.⁵⁸

Prvý záznam o sobáši zamestnanca pošty je z roku 1839, viac sa ich vyskytuje v druhej polovici storočia, potom čo Poštové riaditeľstvo v Bratislave zriadilo v decembri 1857 na poštovom úrade v Trnave aj telegrafnú stanicu.

V matrikách je 34 záznamov o sobáši zamestnancov poštovej alebo telegrafnej stanice. Najviac ženichov bolo vo veku 20-24, 25-29 a 30-34 rokov. Najvyššia intenzita s akou vstupovali do manželstva nevesty bola z vekových skupín 16-19 a 20-24 rokov. Prvé sobáše u mužov v tejto skupine mali takmer 100 % podiel. Z pohľadu vzájomného veku osôb vstupujúcich do manželstva jednoznačne najčastejším boli manželstvá, kde starším bol muž (takmer 92,31 %). Najčastejší vekový rozdiel bol 4-8 rokov. Rozdiel viac ako desať rokov v prospech muža sa vyskytoval v 23 % prípadov. Z Trnavy pochádzalo 7,69 % ženichov, 46 % uvádzalo miesto pôvodu lokality mimo územia Slovenska a zvyšok pripadal predovšetkým na okolité mestá – Pezinok, Piešťany, Bratislava. Podľa zapísaného zamestnania rodičov pochádzali z rodín úradníkov, obchodníkov, ale aj roľníkov a remeselníkov.

Záver

Ekonomická situácia a sociálne postavenie vnášali určité odlišnosti do priebehu životného cyklu sociálnych skupín. Ide najmä o vek, v akom vstupovali do manželstva. Sociálne postavenie niektoré skupiny obmedzovalo, najmä pomocný personál (služky, sluhovia, tovariši a pod.), ale aj osoby s vyšším sociálnym statusom, ktoré s ohľadom na získanie potrebného vzdelania, či zabezpečenia živnosti vstupovali do manželstva v menšej miere alebo vstup do manželstva odkladali na neskôr.

V porovnaní s vidiekom bol priemerný sobášny vek v mestskom prostredí vyšší. Výsledky potvrdzujú, že v mestskom prostredí vzhľadom k povinnosti „hmotnej zábezpeky“, sa vek mužov pri

⁵⁷ Prvý služobný poriadok platný pre zamestnancov MÁV bol vydaný v roku 1884.

⁵⁸ Povinnosť žiadať povolenie na uzavretie sobáša bola zrušená až v roku 1912.

prvom sobáši blížil k tridsiatke. Ženy sa vydávali o niečo mladšie. Vekové rozdiely medzi snúbencami boli nezriedka dosť výrazné, aj na strane mužov aj žien.

Všeobecne však platilo, že sobáš sa uzatváral vo veku dospelosti. Podľa rakúskeho zákonníka z roku 1811 bol človek plnoletý v dvadsiatich štyroch rokoch. Podľa kánonického práva mohli uzavrieť manželstvo už 16-ročný muž a 14-ročná žena. Sobáše, v ktorých bol ženich 16-ročný, mali 0,09 % podiel. Vek nevesty bol pri týchto sobášoch vyšší ako vek ženicha. Najvyšší priemerný vek pri prvom sobáši bol zistený u vojakov 30,65 roka. Najvyšší priemerný vek žien pri prvom sobáši mali nevesty nádenníkov 27,28 roka.

Nedostatočné hmotné zabezpečenie nutné k ekonomickému osamostatneniu alebo aj vyčkávanie výhodnejšej príležitosti k sobášu prinášalo aj vekovú nerovnosť medzi manželmi, veľké vekové rozdiely. Najvyšší vekový rozdiel medzi priemerným vekom ženicha a nevesty pri prvom sobáši bol zistený u advokátov – 7,11 roka.

So sobášom bola spojená aj migrácia. V priebehu prvej polovice 19. storočia sa ženy častejšie vydávali za mužov pochádzajúcich z Trnavy, prípadne okolia. Objavovali sa však aj vzdialenejšie lokality ležiace mimo územia dnešného Slovenska. V priebehu storočia sme zaznamenali posun a väčší podiel cezpoľných ženichov a cudzincov na sobášnosti ako rodákov z Trnavy.

Po celé obdobie sa uplatňovala výrazná sociálna homogamia novozakladaných manželských zväzkov. Snúbenci si vybrali svojho partnera väčšinou v tej istej vrstve, v tej istej náboženskej konfesii, z akej sami pochádzali. Zaujímavé výsledky priniesol výskum zmien sociálneho postavenia pri sobáši a v ďalších záznamoch v matrikách narodených a zomretých. Predmetom záujmu bolo postavenie muža - ženicha vzhľadom na skutočnosť, že sociálny status žien sa odvodzoval od sociálneho postavenia manžela. V sledovaných skupinách si sociálne postavenie vylepšila asi sedmina mužov, naopak zhoršenie sme zaznamenali asi u tretiny mužov. Zlepšenie sociálneho postavenia naznačovala aj zmena adresy bydliska z predmestia do centra mesta, postup od tovarišstva k majstrovstvu. Jednoduchším ale menej častým

sociálnym postupom bol výhodný sobáš s ovdovenou pani majstrovou.

V priebehu storočia sa menil model rodiny. V 2. polovici 19. storočia prebiehala industrializácia, teda proces, ktorý ovplyvnil spoločnosť a hospodárstvo. Zvyšovala sa migrácia obyvateľstva za prácou, narastal počet robotníkov. Z obyvateľov vidieka, ktorým chýbala kvalifikácia, sa stávali robotníci. V 19. storočí bolo zvlášť pre nekvalifikovaných pracovníkov bežné striedať zamestnania, a to dokonca v rôznych odvetviach a sektoroch. Nekvalifikovaní či polokvalifikovaní pracovníci často vykonávali i práce, ktoré kvalifikáciu vyžadovali. Nádenník, ktorý vykonával nekvalifikovanú činnosť väčšinou pri sezónnych prácach, mal možnosť nájsť si trvalú (rovnako nekvalifikovanú) prácu pomocníka v remeselnej či manufaktúrnej výrobe. Mnoho robotníkov si ponechávalo i vedľajší zdroj obživy, svoje poľnohospodárske pozemky, na ktorých ďalej hospodárili.

Poľnohospodári, remeselníci, obchodníci, verejná správa. Veľkú skupinu predstavujú práve osoby definujúce svoje zamestnanie ako poľnohospodár, povozník a nádenník. Výrazné prepojenie poľnohospodárstva s priemyslom, resp. s remeselnou činnosťou neumožňuje jednoznačné rozdelenie záznamov – poľnohospodári, povozníci a nádenníci. Mnohí roľníci sa venovali povozníctvu, viacerí si privyrábali nádenníčením, či vykonávaním určitého remesla.

Pri sledovaní vykonávaného zamestnania k najväčšej profesijnej fluktuácií prichádzalo práve u týchto skupín, ktoré nevyžadovali osobitnú odbornú prípravu a postačovalo tzv. zaučenie.

U remeselníkov bolo vykonávanie rovnakého remesla od vyučenia viac-menej kontinuálne – učeň, tovariš, majster. Príklon k inému zamestnaniu nasledoval najčastejšie po sobáši s ovdovenou pani majstrovou, prípadne po zdedení po príbuznom. Vo všeobecnosti u zamestnaní vyžadujúcich osobitnú prípravu, či už vyučenie alebo štúdium, bolo vykonávanie jedného zamestnania stabilnejšie a k zmene a striedaniu zamestnaní prichádzalo menej často. Jednotlivé socioprofesionálne skupiny

nie sú oddelenými kohortami, navzájom sú prepojené, spoločne sa zúčastňujú na kolobehu života mesta a spoluvytvárajú jeho kolorit.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene:

MVSR, Štátny archív v Bratislave

- f. Zbierka cirkevných matrik, rímsko-katolícka cirkev Trnava, 1650-1895

MVSR, Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava

- f. Magistrát mesta Trnava, Administratívne spisy, 1850-1922

- f. Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1857

- f. Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1869

- f. Magistrát mesta Trnava, Testamenty 1511-1874

- f. Zbierka druhopisov cirkevných matrik, Trnava 1827-1895

- f. Zbierka druhopisov cirkevných matrik, Chtelnica 1827-1895

Právne pramene:

A magyar királyi belügyminiszter 1895 évi 54.919 számú. Magyar országi rendeletek tára, Budapest, 1895.

Průručka pro státných matrikárov. Zbierka platných predpisov o vedení státných matrik. Bratislava : Štátna kníhtlačiareň, 1948.

Publikované pramene:

A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Budapest, 1873.

RETROSPEKTIVNÍ lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850-1970. I. diel, II. zväzok. Praha : Federální statistický úřad, 1978.

Literatúra:

DANGL, Vojtech – SEGEŠ, Vladimír. *Vojenské dejiny Slovenska 1711 – 1914*. Bratislava : MO SR vo Voj. inf. a tlačovej agentúre, 1996, 241 s.

- DOBROTKOVÁ, Marta. Trnava v rokoch 1848-1938. Hospodárske pomery. In: ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). *Dejiny Trnavy*. I. zv. Banská Bystrica, 2010.
- HOLEC, Roman. *Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava : VEDA, 1991.
- KAZIMÍR, Štefan. Ekonomicko-sociálna štruktúra mesta Trnavy v 18. stor. a v prvej polovici 19. storočia. In: *Historický časopis* 21, 1973, č. 1.
- KAZIMÍR, Štefan. Ekonomický vývoj mesta Trnavy v období neskorého feudalizmu. In: *Historický časopis* 21, 1973, č. 3.
- MANNOVÁ, Elena. Meštianstvo na Slovensku v 19. a 20. storočí ako predmet historického výskumu. In: *Historický časopis* 45, 1997, 1, s. 85-90.
- MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov a domácich zvierat z roku 1869. In: *Novinky z radnice*, jún 2011, internet: <http://nzs.trnava.sk/?q=node/511>
- MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In: *Historická demografie* 38, Praha : Etnologický ústav AV ČR, 2014, č. 1, s. 57-76.
- Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850-1970. I/2*. Praha : Federální statistický úřad, 1978.
- SVETOŇ, Ján. *Vývoj obyvateľstva na Slovensku. Výber z diela k nedožitým 65. narodeninám*. Bratislava : Nakladateľstvo Epoque, 1970.
- SVETOŇ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.
- ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). *Dejiny Trnavy*. I. zv. Banská Bystrica, 2010.
- ŠIMONČIČ, Jozef. Slobodné kráľovské mesto Trnava a meštianstvo. Zo skicára k dejinám Trnavy. In: *Mojej Trnave. K dejinám Trnavy a okolia*. Trnava : B-Print, 1998.
- ŠPIESZ, Anton. *Remeslo na Slovensku v období existencie cechov*. Bratislava, 1972.
- Vojenské dejiny Československa*. II. diel. Praha 1986.

- ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Vývoj sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 - 1937. In: *Demografie*, roč. 51, 1/2009, s. 24-35.
- ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Demogeografický profil náboženského vyznania obyvateľstva Slovenska za posledných 100 rokov. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska* 3. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2014, s. 111-187.
- TIŠLIAR, Pavol. Predpoklady na uzavretie a ukončenie manželstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 17, č. 1-2/2007, s. 93-105.

K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919 – 1930 na Slovensku¹

Pavol Tišliar

Doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: pavol.tisliar@uniba.sk; pavol.tisliar@muzeologia.sk

Populačné štúdie Slovenska 5:63-87

(Ethnicity and Language as Reflected in Interbellum (1919-1930) Censuses in Slovakia)

In Slovakia, the concept of ethnicity was historically tied to two fundamental population attributes – language and community membership. While the statistical practice of the second half of 19th century and the first two decades of the 20th century favored language as the primary criterion for determining a person's ethnicity, Czechoslovak statisticians assigned a larger role to a person's self-reported membership in a community. The two characteristics of the ethnic composition of the country – the former objective, the latter subjective – were among the most contentious subjects of debate in the preparatory meetings of every census commission. The final decisions involving them thus represent a snapshot of the political and ethnic relationships at that particular moment in time, but also reflect the functioning of the government administration and other parts of the Czechoslovak public sphere. This paper examines some of the logistical and methodological issues related to the issue of ethnicity and language that the census commissions in 1919, 1921 and 1930 were confronted with, seeking to place them in a large historical and geographical context.

Key words:

Czechoslovakia, Slovakia, ethnicity, language, 1919 census, 1921 census, 1930 census, census logistics, census methodology

¹ Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“. Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“.

Úvod

Sčítania obyvateľstva v našich dejinách predstavujú zvláštny prameň k poznaniu spoločnosti. Zachytávajú obyvateľstvo a jeho znaky v konkrétnom čase a priestore, prinášajú číselné charakteristiky, ktorými napomáhajú historickej vede k poznaniu a pochopeniu vývoja ľudskej spoločnosti. Pomáhajú historikovi zaľudniť dejiny, vytvárajú priestor pre odhady, interpretácie a kontextové hodnotenie fungovania spoločnosti v rôznych oblastiach života, ktoré sa spájalo s reprodukčným správaním obyvateľstva, migračnými a sociálnymi procesmi. Pre naše dejiny máme k dispozícii celý rad rôznych sčítacích a súpisových akcií, ktoré sa na lokálnej či regionálnej úrovni organizovali už v 15. storočí. Vznikali sprvu pre daňové účely, ako registrácia dane platiaceho obyvateľstva. Neskôr sa táto funkcia dotýkala aj vojenskej sféry, čo sa podpísalo aj pod zmenou zbieraných údajov a charakteristík obyvateľstva. Pokým staršie súpisy zachytávali len počty daňových jednotiek (napr. porty), neskôr mená hláv domácností, od ktorých bolo možné dane vyberať, vojenský účel cenzov zaznamenával predovšetkým údaje o mužskej časti populácie, ich vekové charakteristiky, ale aj zamestnanie. Z pohľadu kvalitatívnych zmien výsledkov sčítacích akcií bolo v tomto smere prelomové 18. storočie. V jeho prvej polovici sa regnikolárnym súpisom² zachytil počet daňovníkov a vytvoril sa tak priestor pre prvý reálnejší odhad populácie z pohľadu Slovenska (Uhorska). Na jeho konci sa uskutočnilo prvé všeobecné sčítanie obyvateľstva, ktorým Jozef II. získal prehľad o možnom vojenskom potenciály krajiny.³ Druhým zlomom bola polovica 19. storočia, kedy sa realizovali bachovské cenzy (1850/1851 a 1857), sledujúce už aj možnosti využitia získaných dát v oblasti

správy.⁴ Napokon obdobie moderných cenzov, ktorých výsledky boli získavané predovšetkým pre potreby verejnej správy a pre vedecké demografické účely, sa v našom prostredí viažu na sčítanie ľudu z roku 1869. Tento cenzus je zároveň prvým, ktorý začal periodicky sa opakujúce sčítacie akcie, ktoré poznáme do súčasnosti. Cyklus 10 ročných intervalov prežil nielen koniec Rakúsko-Uhorska, ale ostal základom aj po roku 1918 v nástupníckych krajinách, teda aj v Československej republike. Charakteristické pre sčítania a súpisy do roku 1880 bolo, že sa neskúmala etnická príslušnosť obyvateľstva. Nanajvýš sa v rámci terénneho zberu údajov zaznamenala prevládajúca reč obyvateľstva celého sídla, nie podrobná skladba obyvateľstva podľa niektorého zo znaku etnicity. Z pohľadu vymedzenej témy preto medzník v našich dejinách predstavuje cenzus z roku 1880, keď sa prvýkrát zisťovala materinská reč obyvateľstva a tento atribút sa stal súčasťou aj ostatných sčítaní obyvateľstva v Uhorsku do roku 1910.

Vznik Československa a sformovanie novej štatistickej služby

Československá republika vznikla ako jeden z nástupníckych štátov, zložený z kúskov oboch častí bývalej duálnej monarchie. Tieto si priniesli so sebou mnohé špecifiká a rozdielnosti, ktoré sa dotýkali viacerých oblastí života, predovšetkým rozdielnu legislatívu,⁵ ale aj odlišné smerovanie populačného vývoja ako dôsledok rôznej populačnej klímy obyvateľstva oboch častí monarchie.⁶

Štatistická služba Československej republiky sa začala vytvárať už tesne po vzniku Československa. Vychádzala pritom

² Jeho výsledky boli publikované v ACSÁDY, Ignác. *Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában. Magyar statisztikai közlemények, ú. f. XII.* Budapest : Athenaeum, 1896.

³ Podrobnejšie výsledky a cenzus hodnotili: THIRRING, Gusztáv. *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest, MTAK, 1938; ACSÁDI György. *Az 1784 – 85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyelvántartások.* In: J. Kovacsics (ed.). *A Történeti statisztika forrásai.* Budapest : Közgazdasági és jogi könyvkiadó, 1957, s. 224-241.

⁴ *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest : KSH, 1993; *Hirdetés a' magyarországi cs. k. fölkormánytól 1856-diki június 20-káról 10,323 sz. a.; 12,376 sz. a. I;* MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In: *Historická demografie*, roč. 38, 1/2014, s. 57-76.

⁵ TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 9 a n.

⁶ Podrobnejšie pozri napr. TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945.* In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I.* Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.

zo solídnych tradícií rozvinutej rakúsko-uhorskej štatistiky. Aj v tomto smere však existovali výraznejšie rozdiely medzi západnou a východnou časťou republiky, čo sa napokon aj odrazilo v celkovom charaktere štatistickej služby Československa.

Vznikom Československa na Slovensku prestala existovať akákoľvek štatistická služba na centrálnej úrovni. V západnej časti Československa pokračovala vo svojej činnosti Zemská štatistická kancelár kráľovství Českého,⁷ ktorá dala na začiatku roku 1919 základ vzniku nového Štátneho úradu štatistického Československej republiky.⁸ Tento úrad začal metodicky riadiť zber, spracovanie a publikovanie štatistických údajov v novom štátnom útvare. Podieľal sa na organizovaní sčítacích akcií, ich spracovaní a poskytoval československej spoločnosti nielen údaje potrebné k jej fungovaniu. Prínos štatistického úradu je potrebné vnímať aj z pohľadu vedeckej práce jednotlivých pracovníkov tejto inštitúcie a ich publikačnej činnosti. Pochopiteľne, nešlo pritom len o populačnú štatistiku, ale prakticky o všetky oblasti života spoločnosti a štátu, predovšetkým hospodárskeho, sociálneho a administratívno-správneho charakteru. Odhliadnuc od metodického usmerňovania štatistickej služby, jednou z najvýznamnejších oblastí činnosti československej štatistiky a nového štatistického úradu bola metodická príprava sčítacích akcií, ich spracovanie a expertná činnosť pri tvorbe legislatívy a terminológie štatistického charakteru v Československu.

Nový štatistický úrad transformáciou českej štatistickej kancelárie stál predovšetkým najmä na tradíciách rakúskej štatistiky, so snahou v niektorých oblastiach o zavedenie kompromisnej metodiky štatistickej služby, aby bolo možné porovnávať v čase a priestore kontinuálne aj dáta zisťované na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi pred rokom 1918.

⁷ Národní archiv České republiky v Prahe (ďalej: NAČR), f. Předsednictvo ministerské rady, 1918 – 1945 (ďalej: f. PMR), škat. 3285, sign. č. 482/1919.

⁸ Štatistický úrad v Československej republike vznikol na základe zákona č. 49/1919 Sb. z. a n. o organizácii štatistickej služby z 28. januára 1919; NAČR, f. Státní úřad statistický, (1916) 1919 – 1946 (1950) (ďalej: f. SÚS), škat. č. 32, sign. č. 3321/1919; tiež TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945 – 1951). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945 – 1960)*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 8-9.

Práve tento moment bol rozhodujúci pri metodických návrhoch a postojoch zamestnancov štatistického úradu aj v prípravných procesoch sčítaní ľudu a dotýkal sa aj názorov na metodiku zisťovania etnickej skladby obyvateľstva.

Nepochybne najväčšími akciami populačnej štatistiky boli sčítania ľudu. Ich realizácia bola viazaná na verejnú správu krajiny, prostredníctvom ktorej sa uskutočňoval zber údajov v teréne. V medzivojnovom období boli štatistickým úradom pripravené dva cenzy, v rokoch 1921 a 1930, ktoré nadviazali na spomenuté 10-ročné cykly rakúsko-uhorských censov. Na Slovensku popri spomenutých celorepublikových sčítaní prebehli ešte dve mimoriadne sčítacie akcie v rokoch 1919 a 1938, na ktorých sa priamo štatistický úrad nepodieľal. Organizovali ich vrcholové správne orgány na Slovensku, úrad Ministra Československej republiky s plnou mocou pre správu Slovenska a v roku 1938 Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny.⁹

Mimoriadny Šrobárov popis ľudu z roku 1919 na Slovensku a jeho skúsenosti s národnostnou štatistikou¹⁰

Začleňovanie Slovenska do Československa nebolo jednorazovou a len administratívnou záležitosťou. Nezaobišlo sa bez vojenskej asistencie a medzinárodnej pomoci. Rozpad starej monarchie, a predovšetkým Uhorska, niesla maďarská politická špička ako národnú tragédiu, výsledok prehratej 1. svetovej vojny. Výsledok vojnového konfliktu mal byť spečatený mierovými rokovaniami v Paríži, ktoré sa pripravovali na jar 1919 a mali zabezpečiť medzinárodné garancie novému usporiadaniu v Európe. Práve v súvislosti s prípravami na túto mierovú konferenciu vznikla v slovenskom politickom prostredí iniciatíva získať údaje o národnostnej skladbe obyvateľstva, ktoré by boli využiteľné ako jeden z podkladov pri presadzovaní záujmov

⁹ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali vo viacerých prácach, napr. TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919 – 1940. In: *Bylye Gody*, 2/2014, č. 32, s. 266-271.

¹⁰ Podrobne sme sčítanie ľudu z roku 1919 analyzovali najmä v práci TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919: príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : Statis, 2007.

Československej republiky na spomenutom medzinárodnom fóre.¹¹ Myšlienka uskutočniť predbežné sčítanie na Slovensku si ihneď získala sympatie československej vlády a Vavro Šrobár bol ako splnomocnený minister československej vlády na Slovensku poverený jej organizovaním. Práve podľa jeho osoby sa napokon dobovo vžilo označenie tohto sčítania ako Šrobárov popis ľudu z roku 1919.

Prvú etapu prípravy sčítania obyvateľstva Slovenska sa snažil metodicky usmerňovať Josef Mráz, pracovník českej štatistickej kancelárie, ktorý bol poverený pomôcť svojimi skúsenosťami prípravnému výboru sčítania v Žiline.¹² Prípravné porady tam zasadali od polovice januára 1919 a pochopiteľne, najväčšiu pozornosť venovali otázke národnostnej štatistiky.¹³ Rokovalo sa o jej charaktere, o východiskách a snahe objektivizovať tento štruktúrny znak. Diskusia sa zamerala najmä na dva možné spôsoby zisťovania. Prvým bola materinská reč, ktorá sa zapisovala aj v predchádzajúcich uhorských cenzoch od roku 1880 a výsledkom by takto bola znalosť jazykovej skladby obyvateľstva, porovnateľná aj smerom do minulosti. Návrh súpisného (sčítacieho) hárku, ktorý zaslal ešte koncom decembra 1918 V. Šrobár na posúdenie ministerskej rade do Prahy, obsahoval práve tento štruktúrny znak.¹⁴ Na žilinských poradách sa však prípravný výbor napokon rozhodol nepokračovať v zisťovaní materinského jazyka. Poukázalo sa na to, že inštrukcia pre sčítacích komisárov z posledného uhorského sčítania z roku

¹¹ Vavro Šrobár, ktorý bol menovaný do funkcie Ministra Československej republiky s plnou mocou pre správu Slovenska si už 7. decembra 1918 do svojho osobného zápisníka napísal, že na Slovensku sa bude organizovať popis ľudu. MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej: SNA), Osobný fond Vavro Šrobár, 1900 – 1948 (ďalej: OFVŠ), škat. č. 2, inv. č. 47; NAČR, f. Ministerstvo vnútra – stará registratúra, 1918 – 1938 (ďalej: f. MV-SR), škat. č. 249, sign. č. 1436/1919.

¹² NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 3891/1919. Predseda vlády Karel Kramář žiadal štatistickú kanceláriu o odborníka 2. januára 1919. Poverený bol napokon J. Mráz Ministerstvom vnútra ČSR, NAČR, f. MV-SR, škat. č. 249, sign. č. 1436/1919 a sign. č. 1818/1919.

¹³ SNA, f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918 – 1928 (ďalej: f. MPS), škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; NAČR, f. MV-SR, škat. 249, sign. č. 1436/1919.

¹⁴ SNA, f. OFVŠ, škat. č. 2, inv. č. 47; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919.

1910 charakterizovala materinský jazyk nielen ako reč, ku ktorej sa osoba prizná ako ku svojej, resp. ktorou najradšej hovorí v domácom prostredí, ale vysvetľovala tento atribút aj tak, že dieťa môže mať odlišnú reč od matky, ak si ju osvojilo napríklad v škole.¹⁵ Toto bolo pre pripravovaný census úplne neprijateľné. Skonštatovalo sa, že práve takéto zisťovanie materinského jazyka sa stalo základom štatistického zvýšenia počtu príslušníkov maďarského etnika na území Slovenska, keďže maďarský jazyk bol v tomto období nielen úradným, ale aj vyučovacím jazykom vo väčšine škôl. Konštatovala sa bezcennosť takýchto výsledkov. Preto sa za základ etnickej charakteristiky vzal druhý navrhovaný spôsob, národnosť.

Národnosť bola charakterizovaná ako slobodné priame prihlásenie sa k nej na základe vnútorného presvedčenia opýtaného, teda jeho slobodnej vôle rovnakým spôsobom ako bolo zisťované už v uhorských cenzoch náboženské vyznanie.¹⁶

Inštrukcia pre sčítacích komisárov z roku 1919 národnosť definovala ako národno-politické presvedčenie duševne zdravých jednotlivcov, starších ako 14 rokov podľa kmeňovej príslušnosti k určitému národnému celku alebo národu.¹⁷ Keďže na Slovensku žila početnejšia skupina obyvateľstva židovského náboženstva, bola nastolená otázka, či umožniť aj týmto osobám prihlásiť sa k samostatnej židovskej národnosti. Prijal sa napokon záver, že nemožno nikomu brániť, aby sa k takejto národnosti hlásil, ak je to vnútorné presvedčenie dotyčnej osoby.¹⁸ V inštrukcii k sčítaniu sa napriek tomu o židovskej národnosti priamo

¹⁵ SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919; NAČR, MV-SR, škat. 249, sign. č. 1436/1919.

¹⁶ SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

¹⁷ MVSR – Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava (ďalej: ŠA Košice, p. Rožňava), f. Obvodný notársky úrad v Stratenej, 1895 – 1945 (ďalej: f. Obv. NÚ Stratena), škat. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež MVSR – Štátny archív v Bratislave, f. Služnovský úrad v Trnave, 1856 – 1922 (ďalej: f. SU Trnava), škat. č. 11, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919.

¹⁸ SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

nehovorilo.¹⁹ Prípravný výbor sa totiž uzniesol, že židovskú národnosť v inštrukciách odporúčať nebude, iba ak by sa táto národnosť uviedla ako súčasť skupiny „*iná národnosť*“. Tým mala byť ponechaná voľnosť slobodne sa prihlásiť, buď k židovskej národnosti so zápisom do stĺpca „*iná národnosť*“, alebo k niektorej z priamo definovaných, ktoré boli charakterizované ako „*zvláštne národnosť*“.²⁰ Medzi „*zvláštne národnosti*“ boli zaradené len tie najpočetnejšie, Slovák – Čech, v jednom spoločnom stĺpci, Nemeč, Maďar a Rusín.²¹ Široká skupina „*iná národnosť*“ bola charakterizovaná ako každá *iná/ďalšia národnosť*, okrem štyroch konkrétne uvádzaných. V sčítacom hárku bolo potrebné k inej národnosti slovom alebo skratkou vypísať, o ktorú konkrétnu národnosť išlo.

Charakteristika národnosti podľa inštrukcie pre sčítacích komisárov z roku 1919 vykazovala viaceré nejasnosti. Problematicky pôsobí určenie národnosti pri deťoch. Tie spadali do kategórie osôb do 14 rokov, keď sa národnosť určovala podľa národnosti rodičov, prípadne ňou mala byť tá, ku ktorej by sa „*pravdepodobne*“ (!) rodičia prihlásili, ak by boli nažive.²² Pochopiteľne, pri takto nevhodne definovaných pravidlách vznikajú mnohé otázky, no najmä spochybnenie kvality zistených a zapísaných údajov. Inštrukcia neriešila situáciu, keď obaja rodičia mali rozdielnu národnosť. Podľa dochovaných sčítacích hárkov možno doložiť v takom prípade častejší výskyt určenia národnosti detí podľa

otca ako hlavy rodiny, no vyskytlo sa aj určenie podľa matky.²³ Ďalšia nejasnosť sa dotýkala choromyseľných a slabomyseľných osôb, ktorým inštrukcia odporučila *určiť* (!) národnosť podľa reči, ktorou tieto osoby rozprávali.²⁴ Názor opatrovníka postihnutej osoby sa pritom do úvahy nebral.

Napriek snahe organizátorov tohto cenzu, nepodarilo sa akciu uskutočniť už v zamýšľanom marcovom termíne roku 1919. Súviselo to nielen s politickou situáciou na Slovensku, ktorá viedla k vyhláseniu Slovenskej republiky rád, ale aj s pochybeniami a podcenením prípravnej a metodologickej fázy sčítania.²⁵ Problematické totiž bolo nielen pripraviť dostatok sčítacích hárkov, bez ktorých sa akcia spustiť nemohla, ale najväčším problémom bolo v krátkom čase vytypovať, osloviť a pripraviť dostatok vhodných kandidátov na funkciu sčítacích komisárov (dobovo popisných povereníkov). Termín zberu údajov sa musel posunúť a vzhľadom k nedostatku sčítacích komisárov, z ktorých časť pochádzala aj zo západnej časti republiky ako výpomoc, sa údaje získavali miestami až takmer do konca roku 1919.²⁶ To bol aj jeden z dôvodov, prečo napokon národnostné výsledky tohto sčítania nevyužila v Paríži československá mierová delegácia.

Výsledky národnostnej skladby obyvateľstva boli so značným oneskorením publikované prakticky až v roku 1921 v topografickom lexikóne sídel, ktorý vydal úrad Ministra s plnou

¹⁹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, krab. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13-14; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, škat. č. 11, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.

²⁰ SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

²¹ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, krab. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, škat. č. 11, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919; NAČR, MV-SR, škat. 249, sign. č. 1436/1919.

²² ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, škat. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, škat. č. 11, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.; NAČR, f. PMR, škat. č. 3285, sign. č. 3891/1919.

²³ MVSR – Štátny archív v Nitre, f. Nitrianska župa I., 1464 – 1922, Sčítanie ľudu z roku 1919, pozri napr. hárky za obec Babindol.

²⁴ ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obv. NÚ Stratená, krab. administratívne 1918 – 1920, sign. č. 331/1919 adm., Podrobné poučenie..., § 31, s. 13; tiež ŠA Bratislava, f. SÚ Trnava, škat. č. 11, sign. č. 6855/1921 adm.; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm.Pres.

²⁵ Zachovala sa podrobnejšia správa J. Mráza z 8. februára o prípravnom procese sčítania a snahe realizovať ho v skoršom termíne. NAČR, MV-SR, škat. 249, sign. č. 1436/1919; SNA, f. MPS, škat. č. 277, sign. č. 10688/1919 Adm. Pres.

²⁶ MRÁZ, Josef. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. In: *Československý statistický věstník*. ročník II, sešit 1.-2., prosinec 1920 a ročník II. únor 1921, sešit 3., s. 123. Najviac sa zber údajov zdržal v Užskej župe, o čom informoval V. Šrobár aj predsedníctvo vlády na konci roku 1919. NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 20664/1919.

mocou pre správu Slovenska.²⁷ Publikované boli len 4 základné skupiny národností, československá, nemecká, maďarská a rusínska a všeobecná skupina iná národnosť. Väčšinu tejto skupiny pritom tvorili osoby židovskej národnosti. Na túto skutočnosť poukázal už 14. októbra 1919 V. Šrobár, hoci ešte v tom čase neboli výsledky sčítania skompletizované.²⁸

Už od počiatku vzniku myšlienky organizovať predbežné sčítanie na Slovensku, prejavovala značný záujem o jeho prípravný proces, zber údajov, ale aj priamo o sčítacie hárky, formujúca sa štatistická služba. Štatistický úrad videl v Šrobárovom popise ľudu nielen výborný zdroj poznania vybraných charakteristík obyvateľstva, ale najmä dôležitý porovnávací materiál pre pripravované riadne sčítanie obyvateľstva, ktoré bolo sprvu plánované na koniec roku 1920. Dotýkalo sa to aj metodiky národnostnej skladby obyvateľstva. Z týchto dôvodov už od septembra 1919 urgoval štatistický úrad u Ministerstva vnútra ČSR a predsedníctva vlády, aby bola slovenská strana požiadaná o zaslanie potrebných údajov. Záujem bol predovšetkým o všetky tlačoviny a vzory sčítacích hárkov, záznamy, ktoré dokumentovali celý prípravný a realizačný proces sčítania.

Napriek žiadosti predsedníctva vlády už z 13. novembra 1919 úrad splnomocneného ministra pre správu Slovenska spočiatku nereagoval. V Bratislave bolo totiž cieľom nielen zozbierať sčítací materiál a získať predbežné údaje a napokon aj celkové definitívne výsledky o národnostnej skladbe Slovenska, ale snahou bolo vypracovať aj úradný lexikón sídel, ktorý v tomto čase pre územie Slovenska predstavoval akútny problém. Neexistoval totiž kvalitnejšie vypracovaný register úradných názvov obcí a práve myšlienka spojiť takýto register s výsledkami sčítania z roku 1919 našla na úrade splnomocneného ministra veľkú odozvu.²⁹ Zvlášťne pritom bolo, že už od začiatku roku 1919 jedno z oddelení spomenutého úradu zostavovalo lexikón sídel Slovenska, ktorý

²⁷ Lexikón síde vyšiel až v roku 1921, no bol antidatovaný k roku 1920. *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava : Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920.

²⁸ NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 20664/1919.

²⁹ Podrobnejšie sme túto problematiku riešili v práci: TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 1/2015, s. 51-62.

bol publikovaný v roku 1920 a je známy podľa mena svojho zostavovateľa ako Bezděkov menoslov sídel.³⁰ Dôvod je ale potrebné hľadať akiste v tom, že bola na Slovensku realizovaná finančne, materiálne a fyzicky pomerne náročná sčítacia akcia, ktorej výsledky, aj vzhľadom k blížiacemu sa celorepublikovému sčítaniu, sa stávali viac-menej inak nevyužiteľnými.

Ešte na jeseň 1920 štatistický úrad žiadal zaslanie sčítacieho materiálu a dôvodil práve možnosťami využiť všetky skúsenosti v pripravovanom sčítaní obyvateľstva Československej republiky. Čím viac sa posúval a odkladal termín zaslania, tým sa samozrejme znižoval význam zozbieraného slovenského materiálu pre nové celorepublikové sčítanie.³¹ Hoci štatistický úrad získal základné tlačoviny a prípravný materiál zo Slovenska, sčítacie hárky sa dlhodobo nedarilo získať. Celý sčítací materiál zo Slovenska dostal štatistický úrad až začiatkom roku 1923.³² Mal slúžiť po ďalšom podrobnejšom spracovaní predovšetkým ako porovnávací materiál. K jeho spracovaniu napokon nikdy nedošlo. Po dlhoročnom skladovaní bol v roku 1950 z dôvodu nezájmu zo slovenskej strany likvidovaný v zberných surovinách.³³

Sčítanie obyvateľstva v roku 1921 a národnostná štatistika

Sčítanie z roku 1921, ktoré bolo sprvu chystané už na koniec roku 1920, bolo omnoho podrobnejšie ako mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919.³⁴ Išlo o riadne dlhodobo plánované sčítanie nadväzujúce na spomínaný 10 ročný cyklus Rakúsko-Uhorských cenzov. Bola to celorepubliková akcia, ktorú po metodickéj stránke riadil štatistický úrad, podopretý riadnou legislatívou. Legislatívne bol síce sprvu prijatý 5 ročný cyklus následných sčítaní v Československu, no táto perióda sa

³⁰ BEZDĚK, Bohuslav. *Menoslov obcí na Slovensku*. Bratislava : vlastným nákladom, 1920.

³¹ NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 11761/III. – 20.

³² NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 694/ pres. – 23.

³³ NAČR, f. Ústřední archiv Ministerstva vnitra, 1949 – 1950, škat. 41, sign. č. 221 – 2513.

³⁴ NAČR, f. MV-SR, škat. 246, sign. č. 8418/19.

napokon z finančných dôvodov nedodržala.³⁵ Štatistický úrad sa ujal i spracovania výsledkov cenzu, ktoré po ukončení zberu údajov detailne publikoval podrobne v rámci štatistickej edície Československá statistika.³⁶ Hlavou tohto podujatia bol známy štatistik a demograf Antonín Boháč,³⁷ ktorý zároveň ako prvý hodnotil celú sčítaciu akciu a jej výsledky.³⁸

Hoci sa spočiatku uvažovalo, že z finančných dôvodov nebude toto sčítanie organizované na Slovensku a využijú sa sčítacie hárky a celkové výsledky z roku 1919, prevážil napokon názor o neúplnosti zbieraných údajov v Šrobárovom popise ľudu. Išlo najmä o oblasť ekonomickej aktivity obyvateľstva, keďže Šrobárov popis ľudu nezbiehal údaje o zamestnaní obyvateľstva.

Národnostná štatistika pri sčítaní ľudu z 15. februára 1921 vychádzala z definície, že národnosť je treba rozumieť ako kmeňovú príslušnosť, ktorej vonkajším znakom je spravidla materinská reč.³⁹ Výnimku z tejto definície predstavovalo židovské obyvateľstvo, ktoré nebolo viazané na jazyk, ale ani na náboženskú obec, či iný znak, ktorý by mohol objektivizovať zistený údaj. Metodika odmietala zamieňať príslušnosť kmeňovú s príslušnosťou k určitému územiu. Spomenutá definícia národnosti bola výsledkom hlasovania Štátnej štatistickej rady. Schválená bola len o jeden hlas, v pomere 8 ku 7, a stala sa

³⁵ Z. č. 256/1920 Sb. z. a n. §2 a VI. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n., ktorým sa sčítanie ľudu v roku 1921 vykonalo. Ďalšie sčítanie sa uskutočnilo v roku 1930. Podrobnejšie sme sa týmto cenzom venovali v práci ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 12 a n.

³⁶ Územia Slovenska sa týkali hlavne zväzky *Československej štatistiky* číslo 9, 22, 23 a 37, publikované od roku 1924.

³⁷ NAČR, f. SÚS, škat. č. 45, sign. č. P-3541-1.

³⁸ BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921 : Část analytická. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924, s. 32*-129*.

³⁹ NAČR, f. SÚS, škat. č. 45, sign. č. P-3541-1.

zdrojom napätia predovšetkým v západnej časti Československa, kde žila početne silná nemecká menšina.⁴⁰

Pôvodne existovali dva návrhy. Prvý, ktorý obhajoval predovšetkým štatistický úrad, sa snažil preniesť váhu národnostnej štatistiky na materinský jazyk a objektivizovať výsledky etnickej skladby. K najväčším zástancom tohto spôsobu zisťovania patril už spomenutý Antonín Boháč, významná postava československej demografie, tvorca metodiky medzivojnových sčítaní v Československej republike a populačnej štatistiky, ale rovnako aj Jan Auerhan, právnik, pôsobiaci na čele štatistického úradu v Československu.⁴¹ Druhým smerom sa niesla idea národnosti, slobodnej vôle opýtaného a priame určenie jeho národnosti. Práve tento smer napokon prevážil a materinský jazyk sa napriek zvláštne formulovanej definícii nestal priamo znakom určenia národnostnej príslušnosti tohto sčítania ľudu,⁴² napriek tomu, že definícia znela ako určitý kompromis oboch možností. Alternatíva zisťovať oba znaky sa nerealizovala.⁴³ Zaujímavý bol postoj slovenských členov podvýboru pre populačnú štatistiku, ktorí odporúčali štatistickej rade pri hlasovaní objektivizovať etnicitu zapisovaním materinského jazyka.⁴⁴ Podľa dochovaných informácií slovenskí členovia hlasovali „zo špecificky slovenských národných a politických dôvodov“ za materinský jazyk a nie za národnosť. Možno sa len domnievať, že dôvodom mohli byť skúsenosti zo sčítania 1919, problém recesie (nestálosti) a možného zneužitia politickej agitácie.

Problematika národnostnej štatistiky bola bezpochyby celosvetovým problémom, ktorý sa miestami riešil úplnou ignoranciou minorít, inde sa zase hľadali možnosti subjektívnych

⁴⁰ NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 30806/1922. Návrh zisťovať priamo národnosť namiesto materinskej reči podal v štatistickej rade Vilihald Mildshuh, ktorého podporil Dobroslav Krejčí. Obaja pôsobili ako profesori na Karlovej univerzite. Podrobnejšie pozri: BOHÁČ Antonín. *Národnost a sčítání lidu*. Praha, 1930, s. 3 a n.

⁴¹ NAČR, f. SÚS, škat. č. 45, sign. č. P-3541-1.

⁴² Tamže. Pozri správu J. Auerhana z roku 1928.

⁴³ Návrh podal A. Boháč vo výbore, no bol zamietnutý s odôvodnením, že by štatistika získala dva údaje, ktoré by sa od seba príliš nelíšili. BOHÁČ, Antonín. *Národnost a sčítání...*, c. d. , s. 4.

⁴⁴ NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 26588/1922.

a objektívnych znakov, sporadicky obmieňaných počas jednotlivých sčítaní obyvateľstva. Už na prvom štatistickom kongrese, v roku 1853 v Bruseli, bola nastolená otázka riešenia národnostnej štatistiky, kde sa medzi fakultatívnymi znakmi odporučil aj jazyk, ktorým sa rozpráva. V roku 1872 bol na kongrese v Petrohrade tento problém prednesený opätovne. Stretli sa tu tri koncepcie.⁴⁵ Všetky pochádzali z Rakúsko-Uhorska, z krajiny, v ktorej mali minority vysoké zastúpenie, a kde sa problematika menšinovej štatistiky musela riešiť ako jeden zo základných problémov v štatistickej praxi. E. Glatter, z viedenského štatistického úradu, vnímal národnosť z rasového pohľadu a odporúčal sledovať telesné a duševné vlastnosti. A. Ficker odporučil zisťovanie jazyka namiesto národnosti s odôvodnením, že neexistujú objektívne znaky pre zisťovanie národnosti. Napokon K. Keleti, uhorský štatistik, vnímal národnosť ako vedomie spolupatričnosti obyvateľstva k jednému spoločenstvu, ktorá stojí na základe spoločnej minulosti a tvorí jednu záujmovú spoločnosť. Aj K. Keleti však nepoznal nejaký vonkajší znak národnosti, preto ju ani neodporúčal zisťovať. Petrohradský štatistický kongres tak napokon len potvrdil závery bruselského a odporúčal ako základ sčítaní jazyk. Jazyk skutočne ostal vo väčšine krajínach do konca 19. storočia základným predmetom sčítania štruktúrnych znakov a charakteristík obyvateľstva. V strednej a východnej Európe sa v praxi štatistické zisťovanie blížilo viac jazyku, ktorý sa používal v každodennom styku. Jazyk sa stal všeobecne, okrem Rakúska, objektívnym znakom národnosti vo forme materinského jazyka. Vo väčšine krajín, kde sa materinský jazyk vnímal ako znak národnosti, vychádzal z jednoduchej definície, pri ktorej bol charakterizovaný ako jazyk, ktorý sa osoba naučila od matky, v rodinnom prostredí. Výnimkou, ktorú sme už spomenuli vyššie, bolo Uhorsko, kde sa okrem spomenutého princípu umožňovalo uznať aj takú reč, ktorú si dieťa osvojilo v detských opatrovniach, či v škole a bola rozdielna od reči matky a rodinného prostredia. Dôvodom, prečo získal materinský jazyk v Uhorsku takýto význam

⁴⁵ Tamže, Boháčov príspevok *Národnosť a jazyk pri sčítaní ľudu*.

bol zrejmý.⁴⁶ Snahou politických špičiek bolo získať pre štátny maďarský jazyk štatistickú väčšinu.⁴⁷

Rakúsko bolo jedinou krajinou, kde sa jazyk vnímal ako najčastejšie používaný v styku s ľuďmi (dobovo: *obcovací jazyk*), teda jazyk prostredia, v ktorom človek žije. Materinský jazyk sa vnímal ako ľudská vlastnosť, kým *obcovacia reč* ako vlastnosť sociálnych skupín.⁴⁸ Táto forma štatistiky potom v rakúskej časti monarchie slúžila ako základ národnostnej štatistiky.

Prečo vlastne nebola zisťovaná národnosť priamo? Problémom bola nejednoznačnosť a subjektivita možných odpovedí, ale zároveň aj možnosť recesií a zmien statusu u rovnakej osoby, ktorá sa raz prihlási k jednej a v ďalšom sčítaní sa zase mohla hlásiť k druhej národnosti. Prvým štátom, kde sa zisťovali oba znaky, jazyk a priamo národnosť, bolo Bulharsko v roku 1900. A. Boháč však v tejto súvislosti podotkol, že národnosť sa v Bulharsku nechápala v národno-politickom slova zmysle, ale skôr v etnografickom chápaní. Rozdiely vo výsledkoch pritom boli minimálne. V medzivojnovom období sa oba znaky zisťovali aj v Rusku, Lotyšsku a Poľsku, kde sa dával dôraz národno-politický. Iba národnosť sa tak zisťovala len v Československu a Litve.

V Československu, keď sa pripravovalo sčítanie ľudu z roku 1921, vznikol v súvislosti s národnostnou štatistikou problém najmä v zmysle chýbajúceho výkladu termínov *národ*, *národnosť*, ale tiež v súvislosti s nevymedzením pojmu *jazyk*. Výklad k ústavnému zákonu z roku 1920 ponechával na slobodnej vôli prihlásenie sa k národnosti bez ohľadu na rasu, jazyk, či

⁴⁶ Problematikou maďarizácie sa zaoberá množstvo prác. Pozri napr. KAČÍREK, Luboš. *Modernizácia Uhorska v 19. storočí a slovenské národné hnutie*. In: *Idey a vývoj slovenského národovtorného myslenia*. M. Martinkovič (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2011, s. 246-338; KAČÍREK, Luboš. *Čitateľské zázemie Slovenských novín (1868 - 1875) na slovenskom etnickom území*. In: *Studia bibliographica Posoniensia 2012*. Bratislava : Univerzitná knižnica, 2012, s. 108-205.

⁴⁷ K tejto problematike bližšie pozri, napríklad prácu HOLEC, Roman. *Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii*. In: *Historický časopis*, roč. 58, 2/2010, s. 291-312.

⁴⁸ NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 26588/1922.

náboženstvo.⁴⁹ Naproti tomu jazykový zákon, ktorým sa určovali práva používania menšinových jazykov v Československu stotožňoval jazyk s národnosťou, keď stanovoval 20% hranicu pre úradovanie v menšinovom jazyku.⁵⁰ Pri tejto príležitosti A. Boháč poukázal aj na nález č. 109 Najvyššieho správneho súdu ČSR, ktorý 7. januára 1925 aj priamo uviedol, že jazykový zákon používa príslušnosť jazykovú a príslušnosť k národnosti ako synonymum.⁵¹

Už tesne po odhlasovaní národnosti ako základného zisťovaného atribútu v blížiacom sa cenze 1921 štatistickou radou vznikla 8. októbra 1920 iniciatíva niekoľkých členov výboru pre populačnú štatistiku, ktorí písomne protestovali proti neprijatiu prísnej jazykovej zásady.⁵² Dôvodilo sa jednak problémami pri využití zbieraných údajov o priamej voľbe národnosti v jazykovom zákone, na ktorý sa viazali určité práva a povinnosti verejnej správy, ale tiež skúsenosťami z predbežného sčítania na Slovensku z roku 1919, kde sa vplyvom agitácie mohla priama voľba národnosti zneužiť. S odôvodnením, že jazykový zákon vyžaduje znalosti o používanom jazyku v celej populácii krajiny, za veľký problém považovali aj existenciu židovskej národnosti. Hoci napokon z pohľadu jazykového zákona nebola problémom neznalosť priamo jazykovej štatistiky, správne bolo poukázané na nevhodne riešenú židovskú národnosť, ktorá sa vymykala aj samotnej definícii národnosti.

Niet pochýb o tom, že sa na tento problém dá nazerať aj skrz národnostnú politiku. Možno takto skonštatovať, že možnosť prihlásiť sa k židovskej národnosti bola jednou, treba však zdôrazniť, z legálnych možností československej štatistiky ako znížiť podiely dvoch najpočetnejších minorít v republike, keďže sa židovské obyvateľstvo v predchádzajúcich cenzoch hlásilo

⁴⁹ Parlamentná tlač č. 2421, správa ústavného výboru k ústavnej listine Československej republiky, časť o ochrane menšín. Zasadnutie Národného zhromaždenia z roku 1920. Ústavný zákon bol schválený a publikovaný ako z. č. 121/1920 Sb. z. a n. <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=15152>> [online, 5. apríl 2015]

⁵⁰ Z. č. 122/1920 Sb. z. a n., §2.

⁵¹ NAČR, f. SÚS, škat. č. 45, sign. č. P-3541-1. Boháčov príspevok *Národnosť a jazyk pri sčítaní ľudu*.

⁵² NAČR, f. PMR, škat. 3285, sign. č. 26588/1922.

pováčšine k nemeckému a maďarskému jazyku. Na druhej strane však je možné tento problém aj obrátiť a jednoducho skonštatovať, že v cenzoach starej monarchie bola časť Nemcov a Maďarov Židmi, čo nie je problém štatisticky vyčíslieť.

Problémom prvého medzivojnového sčítania Československej republiky z roku 1921 bola predovšetkým zjavná neschopnosť jasne si dohodnúť pravidlá. Definícia, ktorá znela ako kompromis spomínaných návrhov, smerovala skôr k tomu, že národnosť sa viaže na materinskú reč. Poukazoval na to napokon aj sčítací hárok, kde sa v stĺpci venovanom národnostnej príslušnosti uvádzalo „*národnosť (materinský jazyk)*“. Na druhej strane však spomínané hlasovanie štatistickej rady, ale v praxi najmä inštrukcia pre sčítacích komisárov a vládne nariadenie o vykonaní sčítania z roku 1920 uvádzali viacero pravidiel, ktoré jasne dokazovali opačné, teda subjektívne zisťovanie. Pri vyplňaní sčítacích hárkov bol prednosta domácnosti povinný zapísať národnosť osôb, ktoré neboli členmi jeho rodiny, a ktorú *sami vyhlásili za svoju*. Rovnako prednosta domácnosti uvádzal sčítaciemu komisárovi národnosť nedospelých a nespôsobilých osôb. Dospelé osoby mali *nahlásiť sami svoju národnosť*. Pokiaľ niekto uviedol dve, či viac národností, mal ho sčítací komisár *riadne poučiť (!)*, a pokiaľ „*nie je odpoveď ani po tomto poučení uspokojivá, určí sčítací komisár národnosť takýchto osôb podľa ich materského jazyka*“.⁵³ Pochopiteľne, poučenie sa myslelo v tom zmysle, že národnosť môže byť len jedna. No vágne sformulované pravidlo dávalo priestor na mnohé interpretácie. Tých, ktorí patrili k domácnosti, napríklad služobníctvo, nocľazníci a pod., sa mal sčítací komisár „*opýtať na národnosť priamo*“. Sčítací komisár mohol podľa vládneho nariadenia o sčítaní *zmeniť* údaj o *národnosti* opýtanej osoby, ak išlo o „*zrejmu nesprávnosť*“, ktorú však právna norma vôbec nešpecifikovala. V takom prípade ale mal zmenu vykonať so súhlasom dotknutej osoby, ktorá ju musela potvrdiť svojim podpisom. Ak sčítanec nesúhlasil, rozhodnutie bolo na príslušnom okresnom úrade.⁵⁴ Jazyk sa tak staval zjavne skôr len do pozície

⁵³ §20 vl. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n.

⁵⁴ Tamže.

sekundárneho znaku, ak niekto nevedel, či si nebol istý, alebo udal viac národností. V inštrukcii pre sčítacích komisárov zase pravidlá uviedli, že pri každej viac ako 14 ročnej osobe je nutné zapísať tú národnosť, ku ktorej sa *ona sama slobodne prihlási*.⁵⁵ Z uvedeného je zrejmé, že výsledky odrážali národnosť a národnostnú štruktúru, nie jazykovú skladbu obyvateľstva. Priamo to napokon uviedol a skonštatoval aj A. Boháč pri analýze výsledkov sčítania 1921.⁵⁶

Sčítanie 1930 a národnostná štatistika

Po určitom poučení sa z problematickej definície národnosti a vlne kritiky, ktorá sa valila najmä z nemeckého prostredia v západnej časti Československa,⁵⁷ ale aj zo strany predstaviteľov štatistického úradu, v roku 1930 sa v prípravnom procese rovnako musel venovať pomerne široký priestor otázke charakteru národnostnej štatistiky.⁵⁸ Debata sa viedla už od jesene 1929, keď zasadal podvýbor Štátnej štatistickej rady.⁵⁹ Ten zamietol návrh sčítať výlučne materinskú reč, za ktorý hlasovali len 4 členovia (Auerhan, Boháč, Rauchberg a Schönbaum).⁶⁰ Názorová rozdielnosť členov podvýboru napokon viedla k vytvoreniu užšieho redakčného kruhu, ktorý mal za úlohu vypracovať prvú definíciu zisťovania národnosti (materinského jazyka). Redakčný kruh ju zdefinoval nasledovne: „*Národnosť sa zapisuje u každého prítomného obyvateľa (československej i cudzej štátnej príslušnosti) podľa materinského jazyka. Len jedna národnosť (materinská reč) môže byť zapísaná. Materinskou rečou sa rozumie jazyk, ktorým*

*sčítaná osoba hovorí od detstva. Židovská národnosť (materinská reč) sa teda zapisuje, ak je materinským jazykom sčítanej osoby hebrejčina alebo tzv. žargon.*⁶¹ Národnosť (materinská reč) detí, ktoré ešte nerozprávajú, a osôb, ktoré pre telesný alebo duševný stav rozprávať nemôžu, sa určuje podľa národnosti (materinskej reči) rodičov, v sporných prípadoch podľa národnosti matky. Národnosť (materinskú reč) možno zapisovať podľa slobodného a pravdivého údaju sčítanej osoby; u detí do 14 rokov a u osôb duševne chorých rozhoduje údaj rodičov, resp. ich zákonných zástupcov. Nikto, ani sčítací komisár, nesmie pritom činiť akýkoľvek nátlak.“⁶² Je zrejmé, že snahou bolo objektivizovať národnosť jazykom ako výlučného znaku, a to aj v prípade židovského obyvateľstva. Nemá význam špekulovať o tom, že najjednoduchšie a najčistejšie by bolo, keby sa rovno uviedlo a zdefinovalo, že cieľom nového sčítania je jednoducho jazyková charakteristika obyvateľstva a vynechal by sa úplne termín národnosť, ktorý má iný charakter, prípadne sa mohlo pracovať s oboma atribútmi a mať k dispozícii obe štatistiky. O spomenutom návrhu definície redakčného kruhu sa rokovalo 29. novembra 1929. Skončilo to opätovne určitým kompromisom, ktorým bola znova nie úplne jednoznačná definícia. V podvýbore sa totiž ozvali hlasy, ktoré upozorňovali na to, že navrhovanou definíciou bude vlastne sčítanie ľudu zisťovať materinský jazyk, teda nie národnosť a národnostnú štatistiku. Treba skonštatovať, že nebolo veľmi šťastné už v predchádzajúcom sčítaní označiť zisťovaný znak v sčítacom hárku vo forme: *národnosť (materinský jazyk)*. V roku 1930 to ostalo nezmenené, hoci sa definícia menila a smerovala k jasnému stotožňovaniu oboch atribútov. Nemennosť označenia rubriky v sčítacom hárku 1930 bola pritom obhajovaná kontinuitou zisťovať národnosť, a to na základe materinskej reči.⁶³

Kompromis, ku ktorému v podvýbore napokon došlo znamenal úplné vynechanie definície materinskej reči a zovšeobecnenie možnosti zapísať si židovskú národnosť. Podstatná ostala hlavne charakteristika o tom, že národnosť sa uvádza podľa materinskej

⁵⁵ §8 *Návod, jak vyplniti jednotlivé sloupce archu*. In: *Československá statistika*, sv. 9. (ďalej: ČSS sv. 9). Praha : SÚS, 1924, s. 13*; NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1.

⁵⁶ BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice..., c. d., s. 59*. „*Podle mateřského jazyka byla určena národnost toliko těch osob, které sa přiznávali k dvěma národnostem nebo nedovedli určití svoji národnost.*“

⁵⁷ Známe sú najmä početnejšie výmeny názorov – diskusie medzi A. Boháčom a E. Rádlom, kde sa stretli dve koncepcie objektívneho a subjektívneho konceptu zisťovania národnostnej skladby.

⁵⁸ Výsledky sčítania ľudu z 1. decembra 1930 boli publikované v edícii *Československá statistika*, zväzky 98, 104, 107, 113, 116, 126, 146, 151 a 153.

⁵⁹ BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém sčítání. In: *Statistický obzor*, roč. XII. Praha : SÚS, 1931, s. 17.

⁶⁰ NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1, správa *Sčítání lidí a národnost*.

⁶¹ Žargon ako dialekt nemčiny.

⁶² NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1; BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém..., c. d., s. 18.

⁶³ BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém..., c. d., s. 17.

reči. O tomto návrhu potom rokoval výbor pre populačnú štatistiku, ktorý ho začiatkom januára 1930 aj prijal bez zmien, hoci sa v diskusii objavilo niekoľko námietok. Tou najväčšou a najvážnejšou bola práve pripomienka, že bola vynechaná definícia materinského jazyka. Podnet k tomu dala po hlasovaní výboru bratislavská obchodná a priemyselná komora. A. Boháč pripisoval autorstvo I. Karvašovi.⁶⁴ V podaní sa dôvodilo, že výklad pojmu materinskej reči je pre Slovensko dôležitý, keďže uhorská definícia mala rozdielne chápanie a vznikla, aby sa čím viac nemaďarov mohlo prihlásiť k Maďarom. Navrhli ju v podstate definovať tak, ako znel pôvodný návrh redakčného kruhu, teda reč, ktorú sa naučí človek doma v mladosti.

Nové podnety spôsobili, že sa opätovne z výboru presunula táto problematika na podvýbor a ešte raz sa otvorila. Vznikol nový redakčný kruh, ktorý odporučil zisťovať len materinský jazyk, no v podvýbore sa opäť podávali rôzne ďalšie, aj protichodné návrhy. Napokon bola prijatá definícia, podľa ktorej sa národnosť zapisuje u každého prítomného obyvateľstva podľa jazyka, ktorému sa sčítaná osoba najlepšie naučila a ktorým najčastejšie rozpráva, opätovne, *to jest spravidla jazyk materinský*.⁶⁵

Vo vládnom návrhu, ktorý pripravilo Ministerstvo vnútra 20. mája 1930 bola definícia pozmenená a priblížila sa k predchádzajúcej definícii z cenzu 1921. „*Národnosťou sa rozumie kmeňová príslušnosť, ktorej hlavným vonkajším znakom je materinský jazyk. Inú národnosť, než tú, pre ktorú svedčí materinský jazyk možno zapísať len vtedy, ak sčítaná osoba nehovorí materinským jazykom ani vo svojej rodine ani v domácnosti a úplne ovláda reč onej národnosti. Židia však vždy môžu priznať národnosť židovskú.*“⁶⁶ Napokon bola oficiálne prijatá obmena návrhu ministerstva vnútra: „*Národnosť sa zapisuje spravidla podľa materinského jazyka. Inú národnosť, než tú, pre ktorú svedčí materinský jazyk, možno zapísať vtedy, ak sčítaná osoba nehovorí materinským jazykom ani vo svojej rodine ani v domácnosti a úplne ovláda reč onej národnosti. Židia však*

môžu vždy priznať národnosť židovskú.“⁶⁷ Ostala pritom zásada, že v prípade neznalosti národnosti, či nahlásenia dvoch sa zapisuje národnosť podľa materinskej reči.⁶⁸ Židovská národnosť tak opätovne nebola objektivizovaná, navyše bola daná možnosť zapísať inú národnosť, než pre ktorú svedčí materinský jazyk, pokiaľ sčítaná osoba nerozpráva v bežnom každodennom živote a v rodinnom kruhu materinským jazykom a ovláda dobre reč tej národnosti. Podľa výkladu J. Auerhana sa takto dala možnosť prihlásiť osobám, ktoré sú asimilované, k národnosti, ktorej reč si dokonale osvojili. Tieto osoby sa pritom mohli prihlásiť aj k svojmu materinskému jazyku, pričom ale prekážkou podľa neho nebolo, ak dotyčná osoba neovládala svoj materinský jazyk dokonale.⁶⁹

Kde možno hľadať dôvody, prečo sa opätovne kombinovala národnosť a jazyk, keď ide o odlišné charakteristiky? Z uvedeného je zrejmé, že štatistický úrad a jeho vrcholový predstavitelia videli len jeden správny spôsob zistenia charakteristiky, ktorým bol jazyk. Napriek tomu štatistický výbor trval na spojení národnosti a jazyka, hoci nie jednoducho. Dôvodov bolo niekoľko. Okrem spomenutej kontinuity porovnania štatistických údajov, problém členovia výboru vnímali aj ako vec prestíže, aby nevznikol dojem, že výsledky cenzu 1921 neboli správne a nepostupovalo sa pri prvom sčítaní v Československu korektne. Ďalším dôvodom bol vecný dôvod, keď Najvyšší správny súd vyhlásil totožnosť národnostnej a jazykovej menšiny pri svojom vyjadrení k jazykovému zákonu z roku 1920.⁷⁰

Nemožno pochybovať o tom, že definícia národnosti v roku 1930 stála na pevnejších základoch, keď jazyk nebol len vedľajším znakom, ktorý sa použil, ak sčítanec nevedel označiť svoju národnosť. Na druhej strane, materinský jazyk sa v cenze 1930 nestal v štatistickej praxi všeobecne platným kritériom. Židovské obyvateľstvo (židovská národnosť) a za určitých okolností možnosť

⁶⁴ Tamže, s. 19.

⁶⁵ Tamže, s. 20; NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1.

⁶⁶ Tamže.

⁶⁷ §21 vl. nar. č. 86/1930 Sb. z. a n.

⁶⁸ Tamže.

⁶⁹ NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1. Správa J. Auerhana: *Sčítání lidu roku 1930. „Nedostatečné ovládání jazyka mateřského není naprosto na závadu přihláše k národnosti mateřského jazyka.“*

⁷⁰ NAČR, f. SÚS, škat. 45, sign. č. P-3541-1, Správa *Sčítání lidí a národnost.*

prihlásiť sa k inej národnosti, ktorá vôbec nekorešpondovala s jazykom, ktorý sa dotyčná osoba naučila v domácom prostredí v mladosti, poukazuje na existenciu viacerých výnimiek, ktoré azda aj zbytočne vyvolávali a dodnes vyvolávajú určité otázky nad národnostnou skladbou medzivojnového Československa.

Záverom

Záverom možno skonštatovať, že pokým v staršom období, do vzniku Československa, na Slovensku etnickú štatistiku objektivizoval materinský jazyk, po roku 1918 jeho rolu prevzal buď úplne, alebo do značnej miery, subjektívny znak, národnosť. Pre uhorské cenzy bolo príznačné, že odporúčanie medzinárodných štatistických kongresov (Brusel, Petrohrad) objektivizovať národnostnú skladbu obyvateľstva jazykom od roku 1880 prijali, no veľmi skoro v prípravných procesoch a metodických inštrukciách menili jeho definíciu a podstatu v súlade s politickými záujmami majoritného národa. Šrobárovo sčítanie z roku 1919 v podstate priamo zareagovalo na tieto metodologické prešľapy úplným odmietnutím pokračovania v uhorskej národnostnej štatistike, odmietnutím kompromitovaného materinského jazyka a použilo subjektívnu národnosť ako národnopolitické presvedčenie jedinca. Prakticky rovnako pokračovalo sčítanie z roku 1921, ktoré zdôrazňovalo národnosť a jazyk v sčítacej praxi slúžil skôr len ako pomôcka pri určení národnosti. Hoci sa v roku 1930 jasnejšie zdôraznil význam jazyka ako určujúceho objektívneho znaku národnosti, existencia židovskej národnosti, ktorá nebola podmienená žiadnym objektívnym znakom a za určitých podmienok aj možnosť obídienia materinského jazyka a prihlásenia sa k inej národnosti, poukázali na slabé miesta cenzu 1930.

Aspoň drobnú poznámku si zaslúži aj problém definícií jednotlivých národností, ktoré sa dotkli na Slovensku po vzniku Československa najmä rusínskeho obyvateľstva.⁷¹ Pokým cenzus 1919 poznal rusínsku národnosť a osobitne bolo možné zapísať si aj ruskú národnosť, ktorá sa v sčítacom hárku zaznačila

⁷¹ Väčší priestor sme tomu venovali v práci: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940. Brno : Tribun EU, 2012, s. 179 a n.

do stĺpca iná národnosť, sčítanie obyvateľstva v roku 1921 zadefinovalo novú ruskú národnosť, do ktorej boli zahrnutí Karpatorusi, Veľkorusi a Ukrajinci. Oficiálne ruská národnosť predstavovala „*Podkarpatskú vetvu Ruského národa*.“ V roku 1930 bola definovaná ruská a maloruská národnosť, v ktorej sa oficiálne nachádzalo aj rusínske obyvateľstvo.⁷²

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene:

Národný archív Českej republiky v Prahe

- f. Ministerstvo vnútra – stará registratura, 1918 – 1938
- f. Předsednictvo ministerské rady, 1918 – 1945
- f. Státní úřad statistický, (1916) 1919 – 1946 (1950)
- f. Ústřední archiv Ministerstva vnútra, 1949 – 1950

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave

- f. Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, 1918 – 1928
- Osobný fond Vavro Šrobár, 1900 – 1948

MVSR – Štátny archív v Bratislave

- f. Služnovský úrad v Trnave, 1856 – 1922

MVSR – Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava

- f. Obvodný notársky úrad v Stratenej, 1895 – 1945

MVSR – Štátny archív v Nitre

- f. Nitrianska župa I., 1464 – 1922

Literatúra:

ACSÁDY, Ignác. *Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában. Magyar statisztikai közlemények, ú. f. XII.* Budapest : Athenaeum, 1896.

⁷² KORČÁK, Jaromír. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930: část textová. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. In: *Československá statistika* sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : SÚS, 1934, s. 46*.

- ACSÁDI, György. Az 1784 – 85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In: J. Kovacsics (ed.). *A Történeti statisztika forrásai*. Budapest : Közgazdasági és jogi könyvkiadó, 1957, s. 224-241.
- Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest : KSH, 1993.
- Hírdetés a magyarországi cs. k. főkörmánytól 1856-diki június 20-káról* 10,323 sz. a.; 12,376 sz. a. I;
- BEZDĚK, Bohuslav. *Menoslov obcí na Slovensku*. Bratislava : vlastným nákladom, 1920.
- BOHÁČ, Antonín. *Národnost a sčítání lidu*. Praha, 1930.
- BOHÁČ, Antonín. Národnost při druhém sčítání. In: *Statistický obzor*, roč. XII. Praha : SÚS, 1931, s. 14-30.
- BOHÁČ, Antonín. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921 : Část analytická. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924, s. 32*-129*.
- Československá statistika*, sv. 9, 22, 23, 37, 98, 104, 107, 113, 116, 126, 146, 151 a 153. Praha : SÚS, 1924 – 1937.
- HOLEC, Roman. Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. In: *Historický časopis*, roč. 58, 2/2010, s. 291-312.
- KAČÍREK, Ľuboš. Čitateľské zázemie Slovenských novín (1868 – 1875) na slovenskom etnickom území. In: *Studia bibliographica Posoniensia 2012*. Bratislava : Univerzitná knižnica, 2012, s. 108-205.
- KAČÍREK, Ľuboš. Modernizácia Uhorska v 19. storočí a slovenské národné hnutie. In: *Idey a vývoj slovenského národovotvorného myslenia*. M. Martinkovič (ed.). Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2011, s. 246-338.
- MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In: *Historická demografie*, roč. 38, 1/2014, s. 57-76.
- MRÁZ, Josef. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. In: *Československý statistický věstník*. ročník II, sešit 1.-2., prosinec 1920 a ročník II. únor 1921, sešit 3., s. 1-38 a 120-143.

- Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava : Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun EU, 2012.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava : Infostat, 2009.
- THIRRING, Gusztáv. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, MTAK, 1938.
- TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 1/2015, s. 51-62.
- TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919 : príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : Statis, 2007.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: P. Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.
- TIŠLIAR, Pavol. Population Censuses in Slovakia between 1919 – 1940. In: *Bylye Gody*, 2/2014, č. 32, s. 266-271.
- TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945 – 1951). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945 – 1960)*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 8-27.

K niektorým otázkam transformácie plodnosti na Slovensku v prvej polovici 20. storočia¹

Branislav Šprocha

RNDr. Branislav Šprocha PhD.
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
email: branislav.sprocha@gmail.com

Populačné štúdie Slovenska 5: 89-114

(On Some Issues Related to the Transformation of Fertility in 1900-1950 Slovakia)
In the first half of the 20th century, Slovakia underwent a crucial transformation of reproductive behavior. This process, referred to as the demographic revolution, significantly changed the character of the population's fertility, mortality and age structure. The aim of this paper is to highlight some issues related to the transformation process of fertility through the prism of specific indicators: the Coale indexes, the Coale-Trussell model of fertility and Pavlik's typology of fertility curves. Using this information, we will attempt to answer some of the questions related to the timing of the onset of the fertility transition and the dynamics of its spread and identify some changes in the character of fertility that occurred during the demographic revolution.

Key words:

fertility, demographic transition, 1900-1950, Slovakia

Úvod

V prvej polovici 20. storočia prešiel proces plodnosti na Slovensku pomerne dramatickými kvalitatívno-kvantitatívnymi zmenami, ktoré boli integrálnou súčasťou celkovej transformácie demografickej reprodukcie známej ako demografická revolúcia (tranzícia). Z pohľadu zmien v procese plodnosti k jej hlavným znakom patrila pokles realizovanej plodnosti predovšetkým ako priamy dôsledok vedomého obmedzovania rodenia detí, s čím úzko

¹ Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“. Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“.

súviseli následne aj zmeny v charaktere vekovo-špecifických mier a v úrovni plodnosti podľa poradia.² Je zrejme, že v zjednodušenej podobe môžeme identifikovať presun z jednej kvalitatívno-quantitatívnej úrovne, vyznačujúcej sa vysokou hladinou realizovanej plodnosti, do novej, kde počet detí pripadajúcich na jednu ženu bol výrazne nižší. Demografická reprodukcia prešla z extenzívnej, predovšetkým biologicky podmienenej podoby, do intenzívnej, kde hlavnú úlohu prebrali socioekonomické faktory.

Viaceré štúdie³ ukazujú, že proces transformácie plodnosti v slovenskom prostredí s najväčšou pravdepodobnosťou prebehol od konca 19. storočia a zavŕšený bol až po druhej svetovej vojne. Tým sa Slovensko zaradilo medzi krajiny, ktoré v európskom priestore zaostávali v transformačnom procese za demograficky vyspelou severnou a západnou Európou. Aj preto patrilo v predmetnom období k populáciám s vyššou, aj keď klesajúcou intenzitou plodnosti.

Cieľom príspevku je prostredníctvom niektorých, v slovenskom prostredí menej používaných, indikátorov poukázať na časovanie nástupu transformácie plodnosti, jej priebeh a zavŕšenie. Okrem toho sa zameriame tiež na určité zmeny v charaktere plodnosti, ku ktorým došlo v prvej polovici 20. storočia, teda v čase, v ktorom sa odohrala hlavná časť jej kvalitatívno-quantitatívnych zmien.

Niektoré aspekty plodnosti v starom demografickom režime

Na to, aby sme boli schopní identifikovať a uchopiť komplex zmien, ktorými proces plodnosti počas demografickej revolúcie na Slovensku prešiel, musíme aspoň v hrubých obrysoch načrtnúť

² Podrobnejšie sa touto otázkou v medzivojnovom období venovali práce: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia* obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937. Bratislava: STIMUL, 2008, 164 s; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie* r. 38, 1/2014, s. 77-112.

³ Ide predovšetkým o FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, 1990, s. 89-106; VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880 – 1910. In: *Demografie*, r. 25, 3/1983, s. 203-208; VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 – 1980. In: *Demografie*, r. 28, 2/1986, s. 110-117; TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. In: *Slovenská štatistika a demografia*. r. 25, 2/2015, s. 3-13.

charakter reprodukcie pred jej nástupom. Asi najvýstižnejšie (aj keď nie úplne bez problémov) sa o to snaží koncept prirodzenej plodnosti (natural fertility), vypracovaný a ďalej upresňovaný po druhej svetovej vojne francúzskym historickým demografom Louisom Henrym. Vo svojej prvej práci,⁴ venovanej špeciálne tejto otázke, definoval prirodzenú plodnosť ako „*plodnosť ľudskej populácie, ktorá nevykazuje žiadne vedomé úsilie nasmerované na obmedzovanie pôrodov.*“ V neskorších prácach⁵ bol koncept prirodzenej plodnosti spresnený. Režimom prirodzenej plodnosti bolo myslené také reprodukčné správanie manželských párov, ktoré nie je ovplyvnené počtom detí. Manželia sa z pohľadu reprodukcie správali stále rovnako bez ohľadu na to, koľko detí sa im už narodilo.

Ide teda o konštrukt, v ktorom populácia (resp. manželské páry⁶ v nej) sa nesnažia vedome regulovať (obmedzovať) svoju plodnosť. Tá tak závisí len od biologických faktorov s ňou spojených.⁷ Na druhej strane populácie, ktoré vedome ovplyvňujú veľkosť svojej rodiny (a tým najmä počet narodených detí), cielene praktizujú niektorú z foriem kontroly plodnosti za týmto účelom, a preto ich realizovaná plodnosť bude výrazne nižšia. Môže ísť napríklad o oddaľovanie narodenia prvého dieťaťa, predlžovanie medzipôrodných intervalov alebo zastavenie plodnosti po narodení určitého počtu detí, prípadne všetky možnosti súčasne. Vzhľadom na obdobie, kedy sa takéto nové reprodukčné správanie postupne vo väčšine európskych populácií presadilo,

⁴ HENRY, Louis. Fondements theoretiques des mesures de la fecondite naturelle. In: *Revue de l'Institut International de Statistique*. 21, 1953, s. 135-151.

⁵ HENRY, Louis. Some Data on Natural Fertility. In: *Eugenics Quarterly*, r. 8, 2/1961, s. 81-91; HENRY, Louis. Mesure du temps mort en fecondite naturelle. In: *Population* r. 19, 3/1964, s. 485-514.

⁶ Otázka prirodzenej plodnosti sa dotýka manželských párov a teda manželskej plodnosti. Vo všeobecnosti plodnosť mimo manželstva bola nielen na Slovensku v tomto období nízka, a preto proces reprodukcie bol spájaný predovšetkým so životom v manželstve.

⁷ Ide predovšetkým o fyziologické faktory spojené s plodivosťou (fekunditou), čiže o to, či je žena resp. manželský pár schopný počať, donosiť a porodiť živé dieťa. Plodivosť ženy úzko súvisí jednak s jej vekom, kde rizikovým je na jednej strane veľmi mladý vek a predovšetkým vek nad 35 rokov, ale tiež od jej predchádzajúcej reprodukčnej histórie. Rizikovým sú predovšetkým: vyšší počet narodených detí, krátke medzipôrodné intervaly, počet tehotenstiev skončených (spontánnym) potratom a pod.

nemôžeme samozrejme očakávať využívanie moderných kontracepčných prostriedkov, ale skôr je to výsledok čoraz širšej aplikácie niektorých „tradičných“ metód bránenia počatia (napr. abstinencia, prerušovaná súlož, metóda neplodných dní) alebo predčasného ukončenia tehotenstva⁸. Okrem toho nesmieme zabúdať ani na faktory spojené s časovaním sobášnosti, kde predovšetkým odkladanie vstupu do manželstva sa ukázalo byť v prvotnej fáze transformácie plodnosti vo viacerých európskych populáciách jedným z dôležitých javov. S tým je tiež spojená otázka podielu osôb, ktoré zostávali trvale mimo manželský zväzok, a teda aj časovanie a frekvencia pohlavných stykov.

Veľmi zaujímavou otázkou v spojitosti s konceptom prirodzenej plodnosti sa ukázali byť pomerne veľké rozdiely v priemernom počte detí na ženu medzi populáciami, u ktorých sa predpokladalo, že vedome neobmedzovali svoju plodnosť. Napríklad Henry⁹ a neskôr aj Leridon¹⁰ zistili, že najnižší priemerný počet detí na ženu v populácii s prirodzenou plodnosťou bol približne polovičný v porovnaní s populáciami s najvyššou realizovanou plodnosťou. Okrem toho však najvyššia prirodzená manželská plodnosť bola vždy nižšia ako teoretická maximálna plodnosť, pričom sa tiež ukázalo, že aj medzipôrodné intervaly boli o niečo širšie ako bola ich minimálna biologická šírka. Vysvetlenie týchto špecifik môže priniesť ďalšie dôležité informácie pre pochopenie fungovania mechanizmov reprodukcie v starom demografickom režime.

Keďže išlo o populácie, kde nebolo možné očakávať ciele pôsobenie na proces plodnosti za účelom jej vedomého obmedzovania, príčiny vyššie spomínaných rozdielov sa skrývali v niektorých aspektoch prirodzeného reprodukčného správania a jeho niektorých vonkajších podmienkach. Vzniklo niekoľko

konceptov, ktoré sa snažili uchopiť faktory plodnosti¹¹, či špeciálne vysvetliť rozdiely v prirodzenej plodnosti¹². Testovanie jednotlivých premenných napokon ukázalo, že rozhodujúcu úlohu medzi tzv. primárnymi faktormi (proximate determinants) majú:

- 1) faktory vystavenia sa koitu,
- 2) faktory zámernej kontroly manželskej plodnosti,
- 3) faktory prirodzenej manželskej plodnosti.

Z nich pre celkovú intenzitu plodnosti boli najdôležitejšie: podiel vydatých žien (ako premenná prvej skupiny), laktačná (popôrodná) neplodnosť, miera používania (resp. nepoužívania) kontracepčných praktík a indukovaná potratovosť. Pre populácie s prirodzenou plodnosťou pritom bol kľúčovým podiel vydatých žien a laktačná neplodnosť spojená predovšetkým s dĺžkou fakultatívneho dojčenia.

Keďže sobášnosť bola jedným z dôležitých faktorov ovplyvňujúcich realizovanú plodnosť, je potrebné sa na chvíľku pri nej pozastaviť. Význam sobášnosti pre samotnú reprodukciu spočíva predovšetkým v skutočnosti, že prevažná časť detí sa rodila v manželstve. V prípade Slovenska dostupné údaje hovoria, že podiel detí narodených mimo manželský zväzok na konci 19. storočia a v prvej polovici 20. storočia len ojedinele prekročil hranicu 10 %, pričom najčastejšie sa pohyboval na úrovni 8 %. Manželstvo tak jednoznačne predstavovalo spoločensky (a v podstate aj nábožensky) akceptovateľnú formu legitímneho spoluzitia muža a ženy a vytváralo priestor k plodeniu detí. V spojitosti s procesom reprodukcie bol rozhodujúcim jednak priemerný vek (časovanie) vstupu do manželstva (najmä v spojitosti so ženami) a tiež celkový podiel osôb, ktoré do manželstva vstúpili do konca reprodukčného obdobia (konvenčne

⁸ V tomto prípade ide predovšetkým o otázku nelegálnych interrupcií, ktoré sa stávali čoraz častejšie využívanou (aj keď trestnou) formou ako zamedziť narodeniu neželaného dieťaťa. K tejto problematike ešte doplníme, že prvou krajinou, ktorá zlegalizovala interrupcie bol Sovietsky zväz v roku 1922, pričom väčšina európskych krajín (vrátane Československa) k tomuto kroku pristúpila až po druhej svetovej vojne.

⁹ HENRY, Louis. Some Data..., c. d.

¹⁰ LERIDON, Henri. Natural Fertility and Controlled Fertility. Levels and Models. In: CASELLI, Graziella – VALLIN, Jacques – WUNSCH, Guillaume (eds.). *Demography: Analysis and Synthesis*. Elsevier, Londýn, s. 467-477.

¹¹ Pozri napríklad DAVIS Kingsley – BLAKE Judith. Social structure and fertility: an analytic framework. In: *Economic Development and Cultural Change*, r. 4, 3/1956, s. 211-235.

¹² Ide napríklad o práce HENRY, Louis. Fondements theoretiques des...c.d.; BONGAARTS, John. Intermediate Fertility Variables and Marital Fertility Rates. In: *Population Studies*, r. 30, 2/1978, s. 227-241; BONGAARTS, John. A Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility. In: *Population and Development Review*, r. 4, 3/1978, s. 105-132; BONGAARTS, John. Proximate Determinants. In: ROSS, A. John (ed.) *International Encyclopedia of Population*. The Free Press, New York, s. 275-279.

prijatá hranica 50 rokov).¹³ V súvislosti s priemerným vekom pri vstupe do manželstva je potrebné pripomenúť tiež tú skutočnosť, že okrem spoločenských noriem, zvykov a tradícií miestnych komunít ho významne ovplyvňovali aj niektoré legislatívne nariadenia a obmedzenia.¹⁴ Aj keď pri analýze sobášnosti sa ako druhý dôležitý ukazovateľ spomína podiel osôb, ktoré aspoň raz vstúpili do manželstva, podstatným pre realizovanú plodnosť žien, ktoré v ňom aspoň raz žili, bol predovšetkým počet rokov strávených v manželstve z ich reprodukčného obdobia. Nepriaznivé úmrtnostné pomery v starom demografickom režime výrazne znižovali šance manželskej dvojice spoločne prežiť celé obdobie od sobáša do konca reprodukcie ženy. V prípade ovdovenia ženy¹⁵ potom rozhodovalo v akom veku k tomu došlo a či sa žene podarilo opätovne a skoro vstúpiť do manželstva. Väčšie šance pritom mali mladšie ženy, majetnejšie osoby pričom pre staršie vdovy ovdovenie často znamenalo aj koniec ich reprodukcie.

Hodnota konečnej realizovanej plodnosti tak závisela nielen do veku vstupu do manželstva, ale aj počtu rokov, ktoré manželia spoločne prežili. Vyšší priemerný vek pri sobáši alebo skrátenie reprodukčného veku ovdovením o dva roky tak mohli znížiť plodnosť o jedno dieťa. Obdobne aj vyšší alebo naopak nízky podiel osôb (a najmä žien), ktoré nikdy nevstúpili počas reprodukčného obdobia do manželstva, mohol významne ovplyvniť úroveň konečnej plodnosti.

¹³ Pri určitom zovšeobecnení môžeme povedať, že vek vstupu do manželstva predstavoval spodnú hranicu reprodukčného obdobia ženy. Na druhej strane však musíme tiež spomenúť, že aj keď Slovensko sa vyznačovalo nízkou plodnosťou nevydatých žien a podielom detí narodených mimo manželstva, v kombinácii s predmanželskými koncepciami môžeme odhadovať, že až štvrtina detí bola počatá dvojicou, ktorá nežila v manželstve. Z predchádzajúceho údaje je zrejme, že približne 17 – 19 % detí sa narodilo v medzivojnovom období vydatým ženám do 8 mesiacov od vstupu do manželstva.

¹⁴ Bližšie k manželskému právu a legislatívnemu rámcu rodinného práva na prelome 19. a v 20. storočí pozri TIŠLIAR, Pavol. Predpoklady k uzavretiu a ukončeniu manželstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 17, 1-2/2007, s. 93-105.

¹⁵ Opakovaná sobášnosť na Slovensku bola dlhodobo pritom vyššia na strane mužov ako žien. Vdovec sa veľmi rýchlo snažil zabezpečiť si pre svoju domácnosť manželku, často pritom aj výrazne vekovo mladšiu ženu.

V kontexte sobášneho správania je pritom potrebné ešte doplniť, že v európskom priestore skutočne existovali (a naďalej stále existujú¹⁶) pomerne značné rozdiely v časovaní a intenzite vstupov do manželského zväzku. Pri zovšeobecnení a zanedbaní určitých výnimiek a prechodných stavov môžeme hovoriť o tzv. európskom a neeurópskom modeli sobášneho správania. Pomyselná hranica medzi nimi sa tiahla od Petrohradu po Terst. Územie Slovenska tak ako celok patrilo na východ, čiže medzi populácie s neeurópskym sobášnym režimom. Ich typickou črtou bol skorý vstup do manželstva a vysoký podiel mužov a najmä žien, ktoré aspoň časť zo svojho reprodukčného veku prežili v manželskom zväzku. Populácie na západ od tejto línie sa vyznačovali podľa Johna Hajnala¹⁷, vyšším priemerným vekom pri sobáši (väčšinou viac ako 24 rokov u žien a viac ako 26 rokov u mužov) pri súčasne vyššom podiele osôb, ktoré na konci reprodukčného obdobia zostávali trvalo slobodné (viac ako 10 %).¹⁸

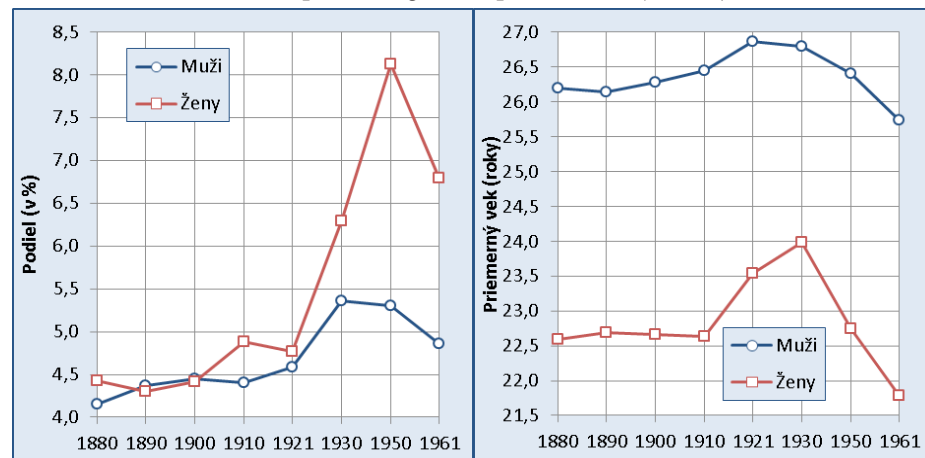
Ako ukázali údaje z uhorských sčítaní 1880 – 1910 a tiež informácie z medzivojnových a povojnových československých cenzov, Slovensko sa dlhodobo vyznačovalo veľmi vysokým podielom osôb, ktoré aspoň raz vstúpili do manželstva (pozri graf 1), pričom veľká časť z nich k tomuto kroku pristúpila v relatívne mladom veku (pozri graf 2).

¹⁶ Pozri napríklad štúdiu KALMIJN, Matthijs. Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990 – 2000. In: *Population Studies*, r. 61, 3/2007, s. 243-263.

¹⁷ Bližšie k tejto problematike pozri napríklad: HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: GLASS, D. V. – EVERSLEY, D. E. C. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, s. 101-143; HAJNAL, John. Age at Marriage and Proportions Marrying. In: *Population Studies*, r. 7, 2/1953, s. 111-136; HAJNAL, John. Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. In: *Population and Development Review*, r. 8, 3/1982, s. 449-494.

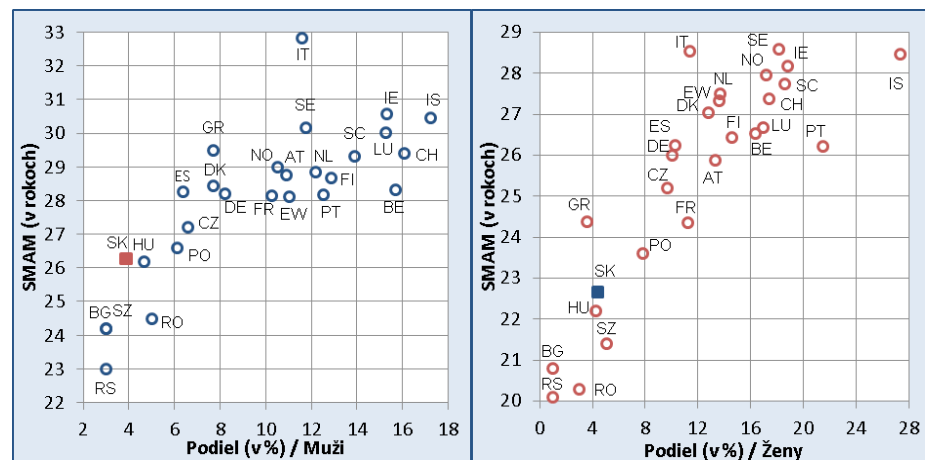
¹⁸ LIVI BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2003, s. 123-132.

Graf 1 a 2: Podiel slobodných mužov a žien na konci reprodukčného veku na Slovensku a priemerný vek pri sobáši (SMAM)¹⁹, 1880 – 1961

Pozn.: údaje v rokoch 1880, 1890, 1900 a 1910 sa vzťahujú k populácii slovenských žúp

Graf 3 a 4: Podiel slobodných mužov a žien na konci reprodukčného veku (50-54 rokov) a priemerný vek pri sobáši (SMAM) okolo roku 1900 vo vybraných krajinách Európy

Pozn.: Slovensko je reprezentované údajmi za slovenské župy

¹⁹ SMAM je indikátor časovania procesu sobášnosti počítaný zo štruktúry osôb podľa rodinného stavu, veku a pohlavia. Jeho hodnota prezentuje priemerný počet rokov, ktoré osoba v sledovanej populácii prežila ako slobodná.

V grafoch 3 a 4 je zrejmé, že Slovensko sa okolo roku 1900 skutočne výrazne odlišovalo od európskeho modelu sobášneho správania a patrilo do skupiny krajín východnej a juhovýchodnej Európe vyznačujúcich sa skorým vstupom do manželstva a vysokým podielom mužov a žien, ktoré tak počas svojho reprodukčného obdobia učinili.

Transformácia plodnosti počas demografickej revolúcie

V starom demografickom režime sa plodnosť vyznačovala vysokou a vedome neobmedzovanou intenzitou. V krajinách na východ od Hajnalovej línie k tomu okrem iného prispieval aj špecifický charakter sobášneho správania. Proces demografickej revolúcie však tento stav dramaticky zmenil. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že k hlavným znakom patrila pokles plodnosti, a to predovšetkým ako výsledok obmedzovania rodenia detí vyšších poradií. V dôsledku toho klesla intenzita plodnosti s akou sa rodili štvrté, piate a ďalšie deti, čo sa samozrejme odzrkadlilo aj na priebehu mier plodnosti podľa veku. Postupne tak dochádzalo k medzigeneračnému znižovaniu váhy žien s vyšším počtom detí a rovnako sa znižovala aj pravdepodobnosť ich narodenia. Kým v populáciách bez vedomého obmedzovania plodnosti šanca narodenia detí vyššieho poradia bola relatívne vysoká a len mierne sa odlišovala od pravdepodobností, že sa narodí druhé alebo tretie dieťa, v populáciách, ktoré už nastúpili cestu k plánovaniu rodiny po narodení určitého počtu detí, dochádza k výraznej snahe zabrániť počatiu ďalšieho dieťaťa. Vďaka tomu sa rozdiel medzi pravdepodobnosťami výrazne prehĺbil v neprospech detí vyššieho poradia.

Proces demografickej revolúcie tak môžeme zjednodušene charakterizovať ako premenu extenzívnej formy reprodukcie na formu intenzívnu. Ide o kvalitatívno-kvantitatívnu, v celej histórii ľudstva ojedinelú premenu charakteru reprodukcie. Okrem toho dochádza k zmene vzťahu obyvateľstva k vlastnej reprodukcii od biologicky podmienenej k výrazne sociálnej podmienenosti.²⁰

²⁰ Viac k tejto problematike pozri napr. PAVLÍK, Zdeněk. *Demografická revolúcia jako globální zákonitost populačního vývoje*. Praha: Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, 1977, s. 215.

Je to historický proces, ktorý na určitom stupni vývoja spoločnosti vzniká a na druhom končí, pričom jednotlivé zložky tohto vývoja spoločnosti (napr. životná, kultúrna úroveň, rozvoj výrobných síl, stupeň industrializácie, urbanizácie a iné) a ani predchádzajúci demografický vývoj nemusia byť rovnaké pre jej nástup. Základnou podmienkou začiatku premeny extenzívnej formy reprodukcie na intenzívnu je predovšetkým správna kombinácia jednotlivých faktorov, pretože tie vo svojej spojitosti predstavujú súčasť prevratných, zložitých, mnohostranných a vnútorne široko diferencovaných zmien.²¹

V priebehu demografickej revolúcie tak dochádza k významnej a nereverzibilnej premene charakteru reprodukcie. K týmto zmenám však nedochádza na celom svete a tiež ani v jednej populácii naraz.²² Jednotlivé populácie sa navzájom diferencujú v časovom priebehu i v rýchlosti týchto zmien a rovnako sa od seba odlišujú rôzne subpopulácie vyčlenené na regionálnom, sociálnom, národnostnom, náboženskom a inom princípe.²³

Z pohľadu vývoja intenzity tohto procesu je zrejme, že populácie v predtranzičnom období sa vyznačujú hrubou mierou pôrodnosti vyššou ako 35 – 40 ‰. V prípade trvalého poklesu pod túto hranicu môžeme hovoriť o nástupe nezvratných zmien v procese plodnosti. Ich koniec nastáva, ak sa počet detí na 1000 obyvateľov trvalo dostane pod hranicu 20 ‰.²⁴ Tento najjednoduchší ukazovateľ a zjednodušené fázovanie procesu demografickej revolúcie z pohľadu plodnosti pripomíname v súvislosti s otázkou Slovenska. Keďže v jeho prípade nedisponujeme pred rokom 1900 súvislou radou sofistikovanejších indikátorov, budeme si na úvod musieť postačiť s hodnotami hrubej miery pôrodnosti. Tá sa až do

80. rokov 19. storočia udržiavala na hranici 45 ‰, pričom trvalo pod úroveň 40 ‰ klesla až na začiatku 20. storočia. V predvečer prvej svetovej vojny sa hrubá miera pôrodnosti dostala pod hranicu 35 ‰. Veľmi nepriaznivé reprodukčné podmienky počas svetového konfliktu síce zapríčinili prepád hrubej miery dokonca pod úroveň 20 ‰, no išlo len o dočasný jav spôsobený špecifickou situáciou. Nasledovala krátka kompenzačná fáza, keď sa počet narodených detí na 1000 obyvateľov opäť dostal nad hranicu 35 ‰, tú však skoro vystriedal dlhotrvajúci pokles vrcholiaci na konci 30. rokov, keď sa hrubá miera priblížila k úrovni 20 ‰. Je zrejme, že v medzivojnovom období pokles pôrodnosti naštartovaný na prelome 19. a 20. storočia sa dynamicky prehĺbil. Určitú úlohu v tom zohrali aj nepriaznivé životné podmienky, ktoré vznikli v súvislosti s veľkou hospodárskou krízou. Ďalší pokles na sklonku 30. rokov sa spája predovšetkým s nepriaznivou zahranično- a vnútropolitickou situáciou po Mníchovskej dohode a Viedenskej arbitráži. Nasledujúci vývoj priniesol oživenie hrubých mier pôrodnosti, ktoré podmienili priaznivé podmienky v prvých rokoch existencie samostatnej Slovenskej republiky (1939 – 1945).²⁵ Zhoršenie životných podmienok na sklonku vojny sa odzrkadlilo aj v ich dočasnom poklese. Ten však rýchlo v druhej polovici 40. a na začiatku 50. rokov vystriedal nárast hodnôt hrubej miery pôrodnosti ako dôsledok určitej kompenzačnej fázy, zlepšovania životnej úrovne ako aj presadenia špecifickej prorodinne orientovanej klímy v rámci tzv. zlatého veku rodiny v povojnovom období. Tieto udalosti dočasne pribzdili ďalší pokles pôrodnosti, ku ktorému na Slovensku tak začalo dochádzať až v druhej polovici 50. rokov. Je zrejme, že natrvalo pod hodnotu 20 ‰ hrubá miera pôrodnosti klesla v polovici 60. rokov.²⁶

²¹ PAVLÍK, Zdeněk – ŠUBRTOVÁ Alena – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. *Základy demografie*. Praha: Academia, 1986.

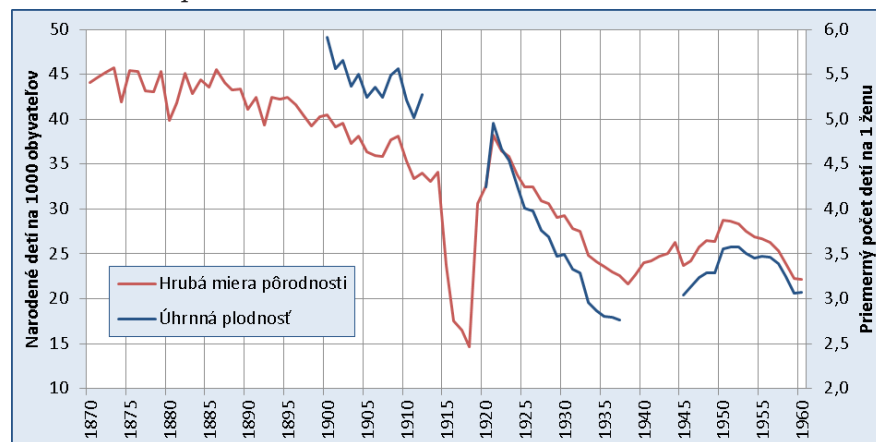
²² Pozri napríklad PAVLÍK, Zdeněk. *Nástin populačního vývoje světa*. Praha : ČSAV, 1964, s. 85.

²³ Medzi priekopníkov zmien v charaktere plodnosti môžeme zaradiť napríklad aristokratické rodiny, mestskú buržoáziu alebo židovské obyvateľstvo v západnej Európe. Bližšie pozri napr. LIVI BACCI, Massimo. Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe. In: COALE, J. Ansley – WATKINS, Susan Cotts (eds.). *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, 1986, s. 182-200.

²⁴ PAVLÍK, Zdeněk – ŠUBRTOVÁ Alena – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. *Základy... c.d.*, s. 527.

²⁵ Bližšie k tejto problematike pozri TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.

²⁶ Určitú výnimku predstavovalo len obdobie medzi rokmi 1973 – 1979, keď za dočasným zvýšením pôrodnosti stálo prijatie komplexu pronatalitných opatrení. Tie navyše využívali predovšetkým početne silné ročníky zo 40. a 50. rokov, čoho výsledkom boli nové kohorty čítajúce viac ako 100 tis. detí (ročníky 1976 – 1979).

Graf 5: Vývoj hrubej miery pôrodnosti a úhrnnej plodnosti na Slovensku v rokoch 1870 – 1960 resp. 1900 – 1960

V podstate identickým vývojom prešla aj úhrnná plodnosť. Ešte na začiatku 20. storočia výrazne prekračovala hranicu 5,5 dieťaťa na ženu, no postupne dochádzalo k jej poklesu. Ak by zostala intenzita plodnosti z rokov 1910 – 1912 zachovaná počas celého reprodukčného obdobia, potom by sa ženám zo slovenských žúp narodilo v priemere 5,0 – 5,3 dieťaťa. Povojnová kompenzačná fáza len dočasne prispela k zvýšeniu plodnosti k hranici 5 detí, no ďalší vývojový trend sa jednoznačne niesol v duchu dramatického poklesu. Kým v roku 1925 ešte na jednu ženu pripadalo viac ako 4 deti, v roku 1933 to už neboli ani 3 deti. Práve hospodárska kríza ešte výraznejšie, ako v prípade hrubých mier, prispela k poklesu hodnôt úhrnnej plodnosti. Posledný dostupný údaj z medzivojnového obdobia signalizuje, že pri zachovaní intenzity plodnosti by sa jednej žene na Slovensku narodilo v priemere len 2,8 dieťaťa. Dostupné údaje z rokov 1938 – 1944 neumožňujú výpočet úhrnnej plodnosti, preto ďalší číselný údaj pochádza až z roku 1945, keď na jednu ženu pripadali približne 3 deti. Zvyšovanie pôrodnosti v druhej polovici 40. rokov a na začiatku 50. rokov sa nieslo aj v duchu nárastu intenzity plodnosti, keď sa úhrnná plodnosť dostala v rokoch 1950 – 1953 nad hranicu 3,5 dieťaťa na ženu. Do začiatku 60. rokov však došlo k návratu na úroveň 3 detí. Bol to posledný prípad v histórii Slovenska, keď sa úhrnná plodnosť priblížila k tejto hodnote.

Proces vedomého obmedzovania plodnosti

Jedným z hlavných znakov, ktorým sa proces plodnosti po skončení demografickej revolúcie líši od plodnosti starého demografického režimu je skutočnosť, že nový model reprodukčného správania sa vyznačuje vedomým obmedzovaním rodenia detí vyššieho poradia, keďže veľkosť rodiny je prostredníctvom rôznych kontracepčných metód viac menej vopred plánovaná. Znamená to, že pár sa po narodení posledného želaného dieťaťa snaží zabrániť narodeniu ďalšieho, a teda pri svojom prokreatívnom správaní prihliada na už narodený počet detí.

Existuje niekoľko možností ako sa dá odhaliť nástup vedomého obmedzovania plodnosti, určiť dynamiku jeho šírenia v populácii a identifikovať tak približne stav v akom sa nachádza sledovaná populácia z pohľadu transformácie procesu plodnosti v rámci demografickej revolúcie. Asi najčastejšie sú za týmto účelom využívané Coalove indexy a hodnota malého „m“ z Coale-Trussellovho modelu plodnosti. V nasledujúcej časti príspevku si bližšie predstavíme oba koncepty a pokúsime sa ich aplikovať na populáciu Slovenska.

Coalove indexy

Coalove indexy²⁷ sú založené na nepriamej štandardizácii, pričom za štandard sa volia miery plodnosti takej populácie, u ktorej sa nepredpokladá vedomé obmedzovanie plodnosti. Vo väčšine prípadov sa vyberá plodnosť vydatých žien hutteritov, náboženskej komunity zo Severnej Ameriky ostro vystupujúcej voči akémukoľvek obmedzovaniu plodnosti.

V demografii sa využívajú nasledujúce indexy:

1.) Index plodnosti (if) vyjadruje, do akej miery sa počet detí narodených ženám danej populácie líši od teoretického počtu narodených, ktoré by tieto ženy mali za predpokladu úrovne plodnosti hutteritov.

²⁷ Otázka konštrukcie Coalových indexov je v československom prostredí diskutovaná napríklad v práci PAVLÍK, Zdeněk – ŠUBRTOVÁ Alena – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Základy... c.d., s. 292-293.

2.) Index manželskej plodnosti (ig) vyjadruje, do akej miery sa líši počet manželsky narodených od teoretického počtu pri maximálnej plodnosti.

3.) Index nemanželskej plodnosti (ih) vystihuje odlišnosť v plodnosti nevydatých žien (slobodné, ovdovelé a rozvedené) od plodnosti žien hutteritov.

4.) Index podielu vydatých žien na celkovej plodnosti (im) udáva do akej miery pôsobí rodinný stav na dosiahnutie maximálnej novej plodnosti.

Výpočet uvedených indexov sa opiera predovšetkým o štruktúru žien podľa veku, rodinného stavu a tiež o počet narodených detí v manželstve a mimo manželstva v kombinácii s mierami manželskej plodnosti hutteritiek. Aj preto sú naše možnosti v prípade Slovenska obmedzené len na obdobia okolo sčítaní ľudu, a to konkrétne od roku 1880.

Index plodnosti na Slovensku na konci 19. a na začiatku 20. storočia zostával na pomerne vysokej úrovni, keďže ešte v roku 1910 presahoval hranicu 40 %.²⁸ Jeho stabilitu potvrdzuje aj skutočnosť, že medzi rokmi 1880 – 1910 sa jeho úroveň znížila len o necelých 9 %. Podobne aj hodnoty hrubej miery pôrodnosti ako aj úhrnnej plodnosti v prvej dekáde 20. storočia poukazovali na len pozvoľný pokles. V súlade s pozorovaným vývojom týchto indikátorov je aj nasledujúce smerovanie hodnôt indexu plodnosti. Ten predovšetkým v 20. rokoch pomerne významne klesol dokonca až pod hranicu 30 %. V roku 1930 tak jeho úroveň dosahovala približne 26 % z plodnosti hutteritiek. Po druhej svetovej vojne sa síce plodnosť dočasne zvýšila a index sa dostal na hranicu 30 %, no na začiatku 60. a 70. rokov už natrvalo klesol pod ňu. Podľa údajov okolo roku 1970 sa pohyboval na hodnote 20 %.

Keďže vo viacerých krajinách severnej a západnej Európy sa prvá fáza poklesu plodnosti viazala predovšetkým s odsúvaním vstupov do manželstva, na to aby sa dal odlišiť skutočný nástup mechanizmu poklesu plodnosti v rámci jej vnútornej transformácie bolo potrebné pracovať s indikátormi, ktoré zohľadňovali rodinný stav žien. Práve za týmto účelom Ansley Coale vypracoval sériu

²⁸ Teoreticky môže dosiahnuť úroveň 100 %, no vo väčšine prípadov málokeďdy boli pozorované hodnoty vyššie ako 70 %, keďže aj v populácii hutteritov v reprodukčnom veku žilo v manželstve približne sedem z desiatich žien.

indexov, medzi ktorými má pri analýze časovania a intenzity zmien plodnosti dôležité miesto práve index manželskej plodnosti.

Podľa analýzy E. van de Walle²⁹ pokles plodnosti podmienený používaním kontracepčných metód nastáva, ak index manželskej plodnosti sa trvalo dostane pod hladinu 50 %. Ak sa pohybuje na úrovni 60 – 70 %, môžeme nástup vedomého obmedzovania plodnosti len predpokladať. O signifikantnom poklese plodnosti sa dá tiež hovoriť, ak sa hodnota indexu manželskej plodnosti oproti vstupnej úrovni zníži o 10 a viac percent.

Podľa údajov z konca 19. a začiatku 20. storočia je zrejmé, že proces vedomého obmedzovania manželskej plodnosti na Slovensku nebol ešte výraznejšie rozšírený a pravdepodobne len určitá časť populácie začínala plánovať veľkosť svojej rodiny. Na veľmi pozvoľný nástup transformácie plodnosti poukazuje aj nízky pokles hodnôt indexu ktorý medzi rokmi 1880 – 1921³⁰ predstavoval len približne 4 %. K stabilnému prelomeniu hranice 50 % došlo na Slovensku až v medzivojnovom období, keď okolo roku 1930 sa index manželskej plodnosti dostal na úroveň 43 %. Práve v 20. rokoch poklesol oproti vstupnej úrovni z roku 1880 o viac ako 25 %, čo tiež potvrdilo dramatický nástup vedomého obmedzovania plodnosti na Slovensku.

Po druhej svetovej vojne vďaka povojnovej kompenzačnej fáze a špecifickým podmienkam sa index dostal na približne rovnakú úroveň ako v 30. rokoch. Údaj z roku 1961 a 1970 ukazuje, že proces transformácie plodnosti na Slovensku definitívne skončil v 60. rokoch.³¹

V európskom priestore Slovensko patrilo k populáciám, v ktorých trvalý pokles indexu manželskej plodnosti pod hranicu 60 % nastal relatívne neskôr. Jednoznačne ako prvé (ešte v prvej polovici 19. storočia) bolo Francúzsko, keďže to malo už okolo

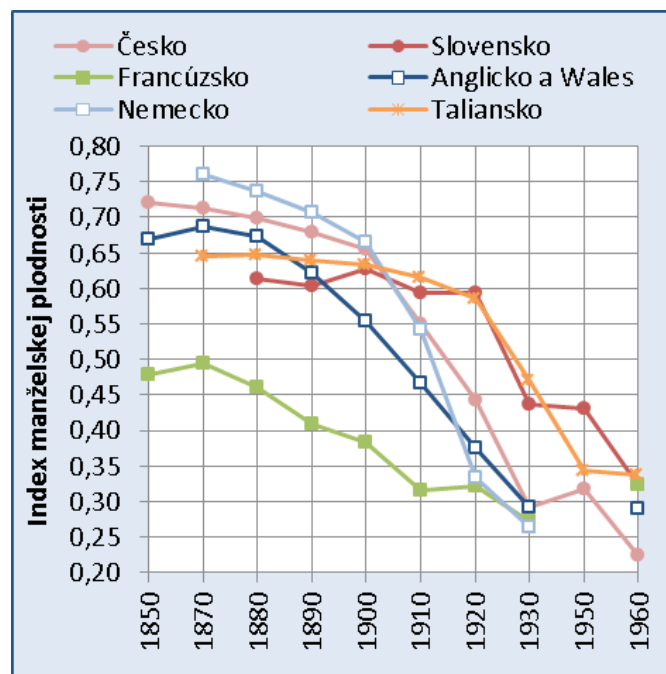
²⁹ WALLE van de Etienne. *The female population of France in the nineteenth century*. Princeton, 1974.

³⁰ V roku 1921 uvedený výsledok mohla čiastočne ovplyvniť povojnová kompenzačná fáza. Výrazne odlišný obraz však nedostaneme ani v prípade, že budeme porovnávať vstupnú hodnotu z roku 1880 s predvojnovým obdobím (okolo roku 1910).

³¹ V niektorých prácach je možné sa stretnúť s vymedzením druhej fázy demografickej revolúcie vyznačujúcej sa transformáciou plodnosti hodnotami manželskej plodnosti na úrovni 70 – 30 %.

roku 1850 hodnotu tohto indexu na úrovni 50 %. Vo väčšine krajín severnej a západnej Európy sa začiatok poklesu spája až s poslednou dekadou 19. storočia a završenie transformácie plodnosti môžeme nájsť v medzivojnovom období (30. roky). Na druhej strane v prípade Slovenska a tiež niektorých krajín južnej Európy (napr. Taliansko) k trvalému poklesu pod hranicu 60 % dochádza až v 20. rokoch a završenie demografickej revolúcie je potrebné hľadať až v povojnovom období. Ešte s väčším oneskorením nastúpil proces vedomého obmedzovania veľkosti rodiny v krajinách východnej Európy (až v 30. rokoch).

Graf 5: Vývoj indexu manželskej plodnosti vo vybraných európskych populáciách

Tab. 1: Coalove indexy populácie Slovenska vo vybraných rokoch

Rok	if	ig	ih	im
1880	0,45	0,61	0,10	0,69
1890	0,45	0,63	0,12	0,69
1900	0,44	0,61	0,10	0,66
1910	0,41	0,57	0,08	0,66
1921	0,34	0,58	0,01	0,57
1930	0,26	0,43	0,01	0,60
1950	0,30	0,43	0,04	0,65
1961	0,24	0,32	0,04	0,72
1970	0,20	0,28	0,04	0,67

Pozn.: údaje sa vzťahujú k trojročným priemerom vždy okolo príslušného roku sčítania. V prípade rokov 1880 – 1910 ide o informáciu za tzv. slovenské župy.

Index nemanželskej plodnosti bol na Slovensku dlhodobo relatívne nízky, keďže len v rokoch 1880 – 1900 dosahoval úroveň 10 a viac percent. V medzivojnovom období dokonca klesol na úroveň jednej desatiny a v troch obdobiach po druhej svetovej vojne sa pohyboval na hranici 4 %. Aj to svedčí o veľmi nízkom vplyve nemanželskej plodnosti na celkovú plodnosť.

Podiel plodnosti vydatých žien na celkovej plodnosti žien v reprodukčnom veku sa na Slovensku dlhodobo a stabilne pohyboval na úrovni 65 – 70 % (s výnimkou obdobia po prvej svetovej vojne). Kým na západ od Hajnalovej línie zostávala značná časť žien vo veku 20 – 29 rokov ešte slobodná (a tým v podstate mimo reprodukciu), pre neeurópsky model sobášneho správania bol typický skorší vstup do manželstva. Aj preto vo väčšine populácií na západe hodnoty indexu podielu vydatých žien na celkovej plodnosti málokedy prekračovali hranicu 55 %.

Coale-Trussellov model

Coale-Trussellov³² model predstavuje nástroj ako nepriamo určiť stupeň vedomého obmedzovania veľkosti rodiny. Pod týmto pojmom autori chápu rozhodnutie manželského páru vedome ukončiť svoju ďalšiu reprodukciu, pričom hlavným motívom je počet už narodených detí a tým snaha nemať ďalšie. Základom modelu je predpoklad, že toto rozhodnutie sa odrazí aj na vývoji vekovo-špecifických mier plodnosti vydatých žien v kontraste s populáciou, u ktorých nebola pozorovaná vedomá kontrola reprodukcie. V takomto prípade by mala frekvenčná krivka plodnosti sledovanej populácie s vekom relatívne rýchlejšie klesať ako v populácii s prirodzenou plodnosťou. Výsledkom matematického modelu³³ je potom číselný odhad miery zámerného obmedzovania veľkosti rodiny (malé „m“). Vo všeobecnosti platí, že čím vyššie kladné hodnoty nadobúda, tým sa dá predpokladať väčšia snaha o kontrolu reprodukcie.

Priemerné hodnoty manželskej plodnosti prezentované Coale-Trussellovým modelom³⁴ v mladšom veku klesajú len pozvoľne a až vo veku nad 30 rokov resp. 35 rokov dochádza k dramatickému zníženiu intenzity. Tá však nie je spojená so snahou vedome ovplyvniť počet detí, ale je podmienená znižujúcou sa biologickou schopnosťou žien v závere reprodukčného veku počať, donosiť a porodiť živé dieťa. Veľmi podobný priebeh (aj keď na všeobecne nižšej úrovni) nachádzame v populácii žien slovenských žúp na začiatku 20. storočia. Na druhej strane v populáciách, ktoré

³² K problematike pozri bližšie: COALE, J. ANSLEY – TRUSSEL, J.T. Model Fertility Schedules: Variations in the Age Structure of Child-bearing in Human Populations. In: *Population Index*, r. 40, 2/1974, s. 185-258; COALE, J. ANSLEY – TRUSSEL, J. T. Technical Note: Finding two parameters That Specify a Model Schedule of marital fertility. In: *Population Index*, 1978. r. 44, 2/1978, s. 203-212.

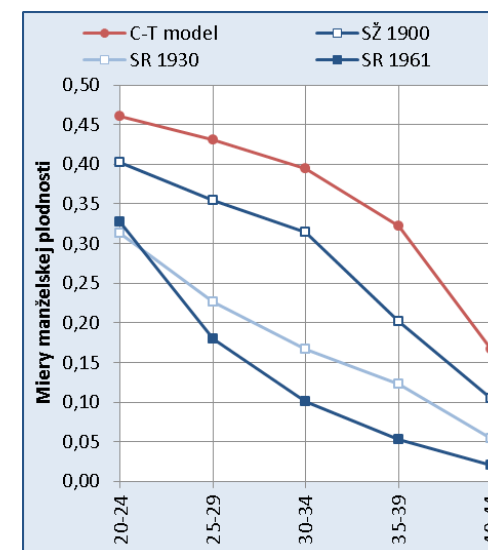
³³ Model je založený na porovnaní dvoch sérií špecifických mier plodnosti - sledovanej populácie a populácie s prirodzenou plodnosťou, ktorá predstavuje štandard odhadnutý autormi na základe reálnych údajov. Pri výpočte sa zvyčajne vynechávajú krajné vekové intervaly do 20 rokov a nad 45 rokov z dôvodu malej početnosti udalostí a v prípade najmladších vekových skupín je príčinou aj vysoká prevalencia predmanželských koncepcií. V ďalšom kroku sú tieto súbory konfrontované s modelom populácie, ktorá zámerné obmedzuje svoju plodnosť.

³⁴ Údaje modelu v podstate reprezentuje priemerné hodnoty mier manželskej plodnosti z 13 populácií, ktoré vedome neobmedzovali svoju plodnosť.

začali alebo sa už dlhodobo snažia vedome obmedzovať veľkosť rodiny, miery manželskej plodnosti dosahujú najvyššie hodnoty v mladšom veku (do 25 rokov) a potom pomerne dramaticky klesajú. Čiastočne to môžeme vidieť už aj na Slovensku okolo roku 1930. Po druhej svetovej vojne sa však proces vedomého obmedzovania plodnosti v slovenskom prostredí natoľko presadil, že krivky manželskej plodnosti skutočne získali úplne odlišnú podobu (sú akoby symetrické) v porovnaní s krivkou Coale-Trussellovho modelu.

Ako už bolo spomenuté vyššie, hodnota malého „m“ v Coale-Trussellovom modeli určuje mieru plánovania rodiny. Záporné hodnoty a úroveň približne do 0,3 značí podľa autorov žiadne, resp. veľmi slabé obmedzovanie plodnosti. Až pri hodnotách nad 0,5 môžeme u sledovanej populácii bezpečne hovoriť o širšej snahe vedome obmedziť veľkosť svojej rodiny. Z tab. 2 je zrejme, že k uvedenej hranici sa Slovensko dostalo okolo roku 1930 a po druhej svetovej vojne ju už výrazne prekročilo. Ak sa pozrieme na jednotlivé vekové skupiny, zistíme, že v medzivojnovom období sa najviac odchýlili od modelu miery manželskej plodnosti vo veku 25 – 29 rokov a 30 – 34 rokov.

Graf 6: Porovnanie mier manželskej plodnosti populácie Slovenska vo vybraných rokoch a Coale-Trussellovho modelu

Pozn.: SŽ – populácia slovenských žúp, SR – Slovensko, C-T model – Coale-Trussellov model prirodzenej manželskej plodnosti

Až po druhej svetovej vojne sa nad hranicu 0,5 dostali aj staršie vekové skupiny. Môžeme to dať do súvislosti s charakterom presadzovania sa vedomého obmedzovania plodnosti, keďže ten sa vyznačoval medzigeneračným postupným prehľbovaním. Po jeho nástupe sa s každou

mladšou generáciou proces plánovania rodiny čoraz výraznejšie prejavoval a postupne zasiahol celé vekové spektrum reprodukčného obdobia. Pre porovnanie v tab. 2 ešte uvádzame hodnoty za populácie vyznačujúce sa prirodzenou plodnosťou, teda bez snahy vedome regulovať počet narodených detí v závislosti už od počtu predtým narodených.

Tab. 2: Miera obmedzovania plodnosti (malé „m“) v populácii Slovenska a vybraných populácií s režimom prirodzenej plodnosti

Populácia	„m“	„m“ vo vekových skupinách			
		25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44
Slovenských žúp 1900	0,26	0,27	0,16	0,33	0,25
Slovenských žúp 1910	0,31	0,38	0,19	0,45	0,26
Slovenska 1921	0,38	0,23	0,53	0,37	0,37
Slovenska 1930	0,49	0,66	0,60	0,49	0,46
Slovenska 1950	0,85	0,98	0,84	0,92	0,82
Slovenska 1961	1,24	1,50	1,36	1,30	1,18
Hutteriti 1921-1930	-0,08	-0,05	0,02	-0,09	-0,10
Mormoni 1875-1879	-0,12	-0,04	-0,06	-0,09	-0,15
Franko - kanadčania 1700 - 1730	-0,15	-0,15	-0,16	-0,14	-0,16
Ženevskí mešťania 1600 - 1649	0,24	-0,07	0,02	0,20	0,19
Crulaie (Normandia) 1674 - 1742	0,11	0,04	0,06	0,12	0,11

Typológia kriviek plodnosti

Vo všeobecnosti treba povedať, že doposiaľ nebola pozorovaná žiadna populácia, ktorá by si počas celého reprodukčného obdobia zachovala maximálne vysokú intenzitu plodnosti. Plodivé obdobie býva posunuté buď na začiatok alebo do druhej polovice reprodukčného veku. Začiatok reprodukcie v populáciách neobmedzujúcich plodnosť najčastejšie ovplyvňovali sociálne dôvody. Veľmi dôležitým bolo predovšetkým časovanie vstupu do manželstva a dĺžka trvania manželstva. Prevažná časť pôrodov sa dlhodobo realizovala v manželstve, a preto obdobie, ktoré žena

prežila v manželskom zväzku, do veľkej miery ohraničovalo aj interval, v ktorom bola vystavená riziku otehotnenia a porodenia dieťaťa. Existujúce rozdiely v priemernom veku pri sobáši medzi jednotlivými populáciami boli výsledkom viacerých faktorov. Dôležitú úlohu zohrávala predovšetkým platná legislatíva, spôsob dedenia rodového majetku a miestne normy a zvyklosti. Na druhej strane koniec reprodukčného veku v populáciách s prirodzenou plodnosťou ovplyvňovali biologické faktory.

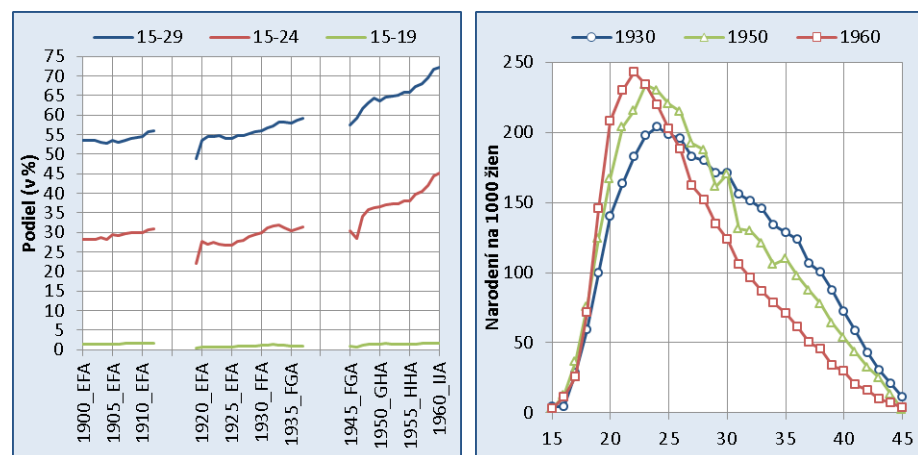
Typológia kriviek plodnosti vypracovaná Pavlíkom³⁵ spočíva vo vyjadrení príspevkov plodnosti žien podľa veku vo vybraných vekových skupinách k celkovej plodnosti. Pre určenie základného typu bola zvolená veková skupina 15–29 ročných žien s ohľadom na skutočnosť, že po zavŕšení demografickej revolúcie sa v populáciách práve v tomto veku odohráva veľká časť z reprodukčných plánov. Podľa percentuálnych príspevkov žien do 30 rokov bolo vytvorených celkovo 14 abecedne označených typov (A–N) a na základe príspevkov ďalších vekových skupín (15–24, 15–19, 40–49 a 35–44 rokov) boli tieto rozdelené do podtypov. Pomocou tejto metodológie autor identifikoval dve základné skupiny populácií pred demografickou revolúciou. Prvú predstavovali škandinávské krajiny spolu s Holandskom, Anglickom a Walesom, kde bola výrazne potlačená plodnosť žien do 30 rokov. Základné typy frekvenčných kriviek plodnosti spadali do kategórie A, B, C, ktoré charakterizujú populácie s relatívnym obmedzovaním plodnosti žien v prvej polovici ich reprodukčného veku. Plodnosť žien do 30 rokov sa na celkovej plodnosti v ich prípade podieľala maximálne 45 %. Podľa Pavlíka³⁶ sa pod tento proces podpísali predovšetkým viaceré sociálne faktory, medzi ktorými najvýznamnejšiu úlohu zohrávalo odkladanie sobášov do vyššieho veku.

Na druhej strane stáli populácie klasifikované ako E a F typ. Váha plodnosti žien do 30 rokov v nich predstavovala 51 resp. 60 % z hodnôt úhrnnej plodnosti. K zmenám tvaru kriviek plodnosti u nich dochádzalo relatívne neskoro (po druhej svetovej vojne a najmä po roku 1960), pričom tieto zmeny boli výrazné.

³⁵ PAVLÍK, Zdeněk. Age specific fertility rates: world view. In: *Acta Universitatis Carolinae - Geographica* 2/1972, s. 3-43.

³⁶ Tamže.

Graf 7 a 8: Príspevky vybraných vekových skupín k celkovej plodnosti na Slovensku v rokoch 1900 – 1960. Miery plodnosti na Slovensku v rokoch 1930, 1950 a 1960.

Pozn.: za rokom je označenie typu krivky plodnosti, napr. 1900_EFA znamená typ EFA v roku 1900

Rovnaký priebeh vo vývoji plodnosti môžeme nájsť aj v populácii Slovenska. V podstate až do druhej polovice 40. rokov spadalo Slovensko do skupiny E a F. V rokoch 1900 – 1910 a 1920 – 1930 to bol typ EFA. V období rokov 1911 – 1912 a 1931 – 1937 išlo o FGA. Po druhej svetovej vojne sa postupne Slovensko presunulo cez typ G (GGA, GHA 1948 – 1952), H (HHA, HIA 1953 – 1958) až do kategórie I (IIA, IJA 1959 a 1960). Od konca 60. rokov sa dokonca dostáva do kategórie J, kde váha plodnosti žien do 25 rokov na celkovej plodnosti predstavuje 76 – 80 %. Dynamické zmeny v zaradení do jednotlivých typov boli predovšetkým výsledkom ukončovania procesu demografickej revolúcie v 50. a 60. rokoch. Okrem poklesu intenzity plodnosti vo vyššom veku ako výsledku obmedzovania rodenia detí došlo v špecifických spoločenských podmienkach budovania reálneho socializmu ku koncentrácii plodnosti do úzkeho vekového intervalu a súčasne tiež k posunu jej maximálnych hodnôt do mladšieho veku (pozri graf 8).

Záver

Proces plodnosti prešiel na Slovensku v prvej polovici 20. storočia veľkými a historicky jedinečnými zmenami. K hlavným znakom jej transformácie patrila zmena postojov k vlastnej reprodukci, keď manželské páry prešli od prirodzenej reprodukcie neovplyvňovanej počtom už narodených detí k reprodukci poznačenej plánovaním veľkosti rodiny a obmedzovaním počtu narodených detí práve s ohľadom na už narodené.

V príspevku sme sa snažili poukázať na niektoré otázky spojené s nástupom transformačného procesu plodnosti, ako aj dynamikou jeho šírenia a definovaním obdobia jeho ukončenia. Ukázalo sa, že skutočne k hlavným zmenám v charaktere plodnosti na Slovensku došlo až v mezivojnovom období, aj keď iniciačnú fázu je možné hľadať pravdepodobne na sklonku 19. storočia. Završenie premeny plodnosti v rámci demografickej revolúcie jednoznačne spadá do obdobia po druhej svetovej vojne a konkrétne do 60. rokov.

Nesporne zaujímavým je tiež zistenie, že index manželskej plodnosti až do konca 19. storočia bol aj napriek tomu, že Slovensko patrilo jednoznačne do tzv. neeurópskeho typu sobášneho správania, nižší ako vo viacerých krajinách severnej a západnej Európy (s výnimkou Francúzska), aj keď jeho hodnoty len zatiaľ signalizovali, že k väčším zmenám v podobe šírenia vedomého obmedzovania plodnosti zatiaľ ešte nedochádza. Domnievame sa, že tento jav súvisí s výskytom pomerne rozsiahlych oblastí na juhu Slovenska, v ktorých už v 80. rokoch 19. storočia môžeme vidieť relatívne nízke hodnoty indexu manželskej plodnosti, čo sa následne prejavilo aj na celoslovenskej úrovni. Je zrejme, že Slovensko sa už pred začiatkom transformácie plodnosti vyznačovalo pomerne značnými regionálnymi rozdielmi v intenzite a charaktere tohto procesu.

Postupné prehľbovanie šírenia plánovania rodiny sa odrazilo aj na charaktere a priebehu kriviek plodnosti. V podstate až do druhej polovice 40. rokov Slovensko patrilo do kategórie E a F, teda medzi populácie, kde viac ako 50 % z celkovej plodnosti bolo realizovaných vo veku do 25 rokov. Po druhej svetovej vojne sa však s poklesom plodnosti vo vyššom veku a postupnou

koncentráciou do čoraz mladšieho veku vytvoril špecifický model reprodukcie charakteristický ešte väčšou váhou vekových skupín do 25 rokov, kde sa v určitom období (v 70. rokoch) realizovali viac ako tri štvrtiny z celkovej plodnosti.

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

- BONGAARTS, John. Intermediate Fertility Variables and Marital Fertility Rates. In: *Population Studies*, r. 30, 2/1978, s. 227 – 241.
- BONGAARTS, John. A Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility. In: *Population and Development Review*, r. 4, 3/1978, s. 105-132.
- BONGAARTS, John. Proximate Determinants. In: ROSS, A. John (ed.) *International Encyclopedia of Population*. The Free Press, New York, s. 275-279.
- COALE, J. ANSLEY – TRUSSEL, J.T. Model Fertility Schedules: Variations in the Age Structure of Child-bearing in Human Populations. In: *Population Index*, r. 40, 2/1974, s. 185-258.
- COALE, J. ANSLEY - TRUSSEL, J.T. Technical Note: Finding two parameters That Specify a Model Schedule of marital fertility. In: *Population Index*, 1978. r. 44, 2/1978, s. 203-212.
- DAVIS Kingsley – BLAKE Judith. Social structure and fertility: an analytic framework. In: *Economic Development and Cultural Change*, r. 4, 3/1956, s. 211-235.
- FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, 1990, s. 89-106.
- HAJNAL, John. Age at Marriage and Proportions Marrying. In: *Population Studies*, r. 7, 2/1953, s. 111-136.
- HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: GLASS, D. V. – EVERSLEY, D. E. C. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, s. 101-143.
- HAJNAL John. Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. In: *Population and Development Review*, r. 8, 3/1982, s. 449-494.
- HENRY, Louis. Fondements theoretiques des mesures de la fecondite naturelle. In: *Revue de l'Institut International de Statistique*. 21, 1953, s. 135-151.
- HENRY, Louis. Some Data on Natural Fertility. In: *Eugenics Quarterly*, r. 8, 2/1961, s. 81-91.
- HENRY, Louis. Mesure du temps mort en fecondite naturelle. In: *Population*, r. 19, 3/1964, s. 485-514.
- KALMIJN, Matthijs. Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990 – 2000. In: *Population Studies*, r. 61, 3/2007, s. 243-263.
- LERIDON, Henri. Natural Fertility and Controlled Fertility. Levels and Models. In: CASELLI, Graziella – VALLIN, Jacques – WUNSCH, Guillaume (eds.). *Demography: Analysis and Synthesis*. Elsevier, Londýn, s. 467-477.
- LIVI BACCI, Massimo. Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe. In: COALE, J. Ansley – WATKINS, Susan Cotts (eds.). *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, 1986, s. 182-200.
- LIVI BACII, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2003, s. 123-132.
- PAVLÍK, Zdeněk. *Nástin populačního vývoje světa*. Praha : ČSAV, 1964, s. 85.
- PAVLÍK, Zdeněk. Age specific fertility rates: world view. In: *Acta Universitatis Carolinae - Geographica* 2/1972, s. 3-43.
- PAVLÍK, Zdeněk. *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje*. Praha : Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, 1977, s. 215.
- PAVLÍK, Zdeněk – ŠUBRTOVÁ Alena - RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. *Základy demografie*. Praha : Academia, 1986.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: STIMUL, 2008, 164 s.
- ŠPROCHA, Branislav – TŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, r. 38, 1/2014, s. 77-112.

- TIŠLIAR, Pavol. Predpoklady k uzavretiu a ukončeniu manželstva na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovenská štatistika a demografia*, r. 17, 1-2/2007, s. 93-105.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.): *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. In: *Slovenská štatistika a demografia*. r. 25, 2/2015, s. 3-13.
- VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880 – 1910. In: *Demografie*, r. 25, 3/1983, s. 203-208.
- VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980. In: *Demografie*, r. 28, 2/1986, s. 110-117.
- WALLE van de, Etienne. *The female population of France in the nineteenth century*. Princeton, 1974.

Náboženské menšiny na Slovensku v rokoch 1938 – 1945¹

Ľuboš Kačírek – Róbert Osadaň

Mgr. Ľuboš Kačírek, PhD.
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta UK
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: lubos.kacirek@uniba.sk

PaedDr. Róbert Osadaň, PhD.
Katedra predprimárnej a primárnej pedagogiky
Ústav pedagogických vied a štúdií
Pedagogická fakulta UK
Račianska 59
813 34 Bratislava
e-mail: osadan@fedu.uniba.sk

Populačné štúdie Slovenska 5:115-140

(Minority Religions in 1938-1945 Slovakia)

In pre-WWII Czechoslovakia, the status of individual religious communities differed depending on the number of their members and the legal tradition. As such, religious communities afforded special privileges (the so-called “state recognition”) by the Cisleithanian or pre-1918 Hungarian government retained that status after the formation of Czechoslovakia. The First Vienna Award and subsequent events of 1938 and 1939 profoundly changed the legal status, governance system and membership numbers of most religious communities. On the one hand, the Czechoslovak (Hussite) Church and other Christian churches rooted in the Czech Reformation were forced to disband or transform and special legal measures applied to Slovakia’s Jewish community; on the other hand, a distinct German Lutheran Church was afforded recognition. In addition to these ideologically motivated changes, unstable internal political situation lead some members of the government to look for a scapegoat within the ranks of minority religious communities, especially those with predominantly non-Slovak membership, including the autochthonous Uniat (Greco-Catholic) Church and the Eastern Orthodox Church. As early as September 15th, 1939, the Ministry of the Interior published a circular (12.013/III/6-1939) prohibiting so-called religious sects from operating within Slovakia and specifically naming

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“. Príspevok vznikol pri riešení grantových úloh MŠ SR VEGA č. č.1/0115/11 „Interkultúrne vplyvy v tradičnej kultúre a religiozite Slovenska“; MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

Seventh Day Adventists, Baptists and Anabaptists and the Ministry of Interior Order no. 134.731/IIa-1940 of September 12th, 1940 outlined specific steps in combatting their influence.

Key Words:

1939-1945 Slovak Republic, religious plurality, confessionalism

Napätá situácia roku 1938 a 1939 sa odrazila aj vo vnímaní štátnej reprezentácie – Československa i Slovenskej republiky jednotlivých cirkevných spoločenstiev. V lete 1938 – ešte pred udalosťami z Mníchova či Viedne, zaujali československé orgány dve cirkevné podujatia v Maďarsku. Vo vypätej politickej atmosfére, keď napätie medzi Československom a jeho susedmi neustále narastalo, sa v lete 1938 konal v Budapešti Svetový eucharistický kongres.² Československé orgány pozorne sledovali situáciu a všímali si aj reakcie slovenských a maďarských veriacich. Ako zaznamenal vyslaný úradník, keď prechádzal sprievod československých účastníkov a medzi nimi krojované skupiny Slovákov, maďarskí občania ich vítali slovami: „*To sú naši ľudia.*“ Slováci odpovedali maďarsky či slovensky: „*Nie sme a nebudeme.*“ Maďarské obyvateľstvo bolo systematicky presvedčané o snahách Slovákov o opätovné pripojenie k Maďarsku, kde budú mať priaznivejšie sociálne a národné postavenie ako v Československu. Maďarskí veriaci sa pýtali Slovákov, ako sa majú v ČSR, či sú šikanovaní úradmi a majú národné školy. Maďari, podľa autora správy, boli veľmi prekvapení, keď im odpovedali, že sú v ČSR spokojní a majú všetko, čo potrebujú, vrátane škôl a ústavov.

Podľa informátora „*Maďari hovorili, že dostanú ich bývalé územie späť, a to všetky krajiny, kde žijú Maďari, Slovenské kraje, v ktorých bývajú Slováci, nechajú Čechom.*“ Dôverník niekoľkokrát počul, že je škoda, že je v Budapešti práve eucharistický kongres. „*Keby ho nebolo, tak by sa na Čechov už aj pohli. Po kongrese ale musia Maďari ísť na Čechov, lebo je už dvanásť hodina a keď teraz nenabijú Čechom a nedostanú ukradené územie nazpät', tak už nikdy. ... Vraj keď vypukne vojna, čs. vojaci nemeckej národnosti, aj*

keď budú na maďarských hraniciach, nebudú strieľať na Maďarov a čs. vojaci maďarskej národnosti, ktorí budú na nemeckej hranici, nebudú strieľať na Nemcov, pretože Nemci a Maďari sú bratia.“³

S podobnou obavou sledovali československé úrady aj svetový kongres príslušníkov reformovanej cirkvi, ktorý sa konal 23. 8. 1938 v Debrecíne pod predsedníctvom maďarského biskupa Ravasza z Debrecína. Československé úrady nezachytili správy o štvaní proti ČSR. Vraj sa hovorilo len o cirkevných záležitostiach a účastníci boli vyzvaní na cirkevné zjednotenie. Celkovo sa na ňom zúčastnilo asi 10 tisíc osôb, z ČSR asi tisíc. Po kongrese ostali reformovaní duchovní v Debrecíne a mali poradu, o jej priebehu však neboli informácie. Iné hlásenie zasa udáva, že kongres reformovanej cirkvi, ako aj nedávny Svetový eucharistický kongres v Maďarsku a Svätoštefanské slávnosti vyzneli „*v myšlienke k utvoreniu jednoty Maďarov celého sveta s cieľom oživenia »Veľkého Maďarska.*“⁴

Tieto udalosti, aj keď v náboženskom rúsku, sledovali aj politické záujmy a utvrzovali nedôveru československého štátu k niektorým cirkvám, ktorá vyplývala aj zo stupňa lojality predstaviteľov cirkví k štátu. Cirkvi, ktoré pôsobili v Československu, mali rozdielne postavenie, ktoré vychádzalo jednak z ich početnosti, ako aj z právneho postavenia. Po vzniku Československa mohli aj naďalej pôsobiť cirkvi, ktoré boli uznané predlitavskou alebo uhorskou vládou. Uhorské zákonodarstvo rozoznávalo tri skupiny cirkví: cirkvi schválené krajinými zákonmi, uznané na základe ministerských nariadení a neuznané cirkvi. K štátom uznaným cirkvám patrili na základe zák. čl. 42 z roku 1893 rímskokatolícka a gréckokatolícka cirkev, evanjelická cirkev augsburského vyznania a reformovaná – kalvínska cirkev a židovská konfesia. Platnosť zákona sa však nevzťahovala na gréckovýchodnú ruskú cirkev (len na gréckovýchodnú srbskú a rumunskú cirkev), teda ruská pravoslávna cirkev, ktorej veriaci dnes žijú na území východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi, nepatrila po vzniku ČSR medzi štátom schválené cirkvi. Na základe ministerského nariadenia z roku 1905 a 1907 mohli napríklad

² MVSR - Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej: SNA), fond Krajinský úrad v Bratislave, 1928 – 1940 (ďalej: f. KÚ), kart. 267. Zemské četnicke veliteľstvo Bratislava: Eucharistický svetový kongres v Budapešti – protičeskoslovenská nálada v Maďarsku.

³ Tamže.

⁴ SNA, fond KÚ, kart. 267. Debrecín. Reformátsky svetový kongres.

legálne pôsobiť baptisti.⁵ (Náboženské zloženie obyvateľstva za 1. ČSR uvádza Tabuľka č. 1)⁶

Na vládnej úrovni sa veľmi vážne diskutovalo o odluke cirkvi od štátu, táto otázka však postupne ustúpila do úzadia. Odluku podporovali predovšetkým minoritné cirkvi, ktoré požadovali spoluúžívania kostolov, zrovnoprávnenie všetkých cirkví v štáte a odstránenie predchádzajúcich cirkevných privilégií. Ústava ČSR z roku 1920 zaručovala v hlave V. (Práva a svobody, akož i povinnosti občanské) a VI. (Ochrana menšín národných, náboženských a rasových) náboženskú slobodu. Po prijatí ústavy boli nadviazané diplomatické vzťahy so Svätou stolicou a riešenie cirkevnej problematiky napokon viedlo k príprave modu vivendi (1928). Cirkevnú otázku riešil aj zákon č. 96/1925 Zb. o vzájomných pomeroch náboženských vyznaní (takzvaný medzikonfesijný zákon). Zákon upravoval pravidlá prestupovania z jednej cirkvi do druhej, uznávania členstva v cirkvách a umožňoval stav bez vyznania. Riešil spôsoby pochovávaní, svätenie nedelí, vek slobodnej voľby náboženstva, príspevky cirkvám či vyučovanie náboženstva.

Každá z cirkví musela predložiť vláde buď svoju cirkevnú ústavu a získať štátny súhlas, alebo vykonávali činnosť na základe spolkového zákona. Niektoré cirkvi získali štátny súhlas pomerne rýchlo (napríklad evanjelická cirkev a. v.), iné tento proces nestihli uzavrieť ani do zániku medzivojnovy ČSR (reformovaná cirkev). V rámci jednotlivých cirkví bola dôležitým problémom národnostná otázka a vzťah k ČSR. Žiadna z dovtedajších tradičných cirkví nebola etnicky homogénna, aj keď u niektorých jej predstaviteľov bola snaha vtláčať jej národný

⁵ Bližšie napríklad BUŠEK, Vratislav – HENDRYCH, Jaroslav – LAŠTOVKA, Karel – MÜLLER, Václav. *Československé cirkevní zákony*. Praha 1931; HOBZA, Antonín. *Poměr mezi státem a církví. Jeho vývoj a přítomný stav*. Praha 1931; ZAVACKÁ, Katarína. *Zásahy státu do slobody vyznania na Slovensku po 14. marci 1939*. In: *Historické štúdie. K životnému jubileu Herty Tkadlečkovej. Acta historica Posoniensia XV*. Bratislava : KVD FiF UK 2011, s. 142-153.

⁶ Poslednou prácou, ktorá sa zaoberá podrobnejšie náboženskej štruktúre obyvateľstva Slovenska v sledovanom období je príspevok: ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *Demogeografický profil náboženského vyznania obyvateľstva Slovenska za posledných 100 rokov*. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 3*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2014, s. 111-187.

charakter (napríklad v rámci reformovanej či gréckokatolíckej cirkvi). Vyplývalo to aj zo zák. čl. č. 43 z roku 1895 o slobodnej voľbe náboženstva, a to z bodu 4a) o zákaze zakladania cirkví na základe etnickej príslušnosti v snahe maximálne eliminovať nemaďarský charakter príslušnej cirkvi. Už v 20. rokoch môžeme napríklad sledovať snahy o utváranie nemeckej a maďarskej evanjelickej cirkvi. Evanjelici nemeckej národnosti sa usilovali o pripojenie k nemeckej jabloneckej ev. cirkvi, maďarskí evanjelici sa zasa usilovali založiť Slobodnú evanjelickú cirkev.

Ďalším znakom tohto obdobia je výrazné exponovanie sa cirkevných predstaviteľov v politike, a to nielen na miestnej, ale aj krajinskej či celoštátnej úrovni. Najznámejšia je aktivita Andreja Hlinku či Martina Rázusa. Nebolo to však nič výnimočné ani v iných cirkvách. Túto situáciu čiastočne riešil zákon č. 111/1919, ktorý dopĺňal trestný zákon (§ 303 trestného zákona č. 117/1852) o ustanovenia proti zneužívaniu duchovenského úradu v politickej oblasti (čs. obdoba Bismarckovho kazateľnicového zákona). Po roku 1918 sa aj na území Slovenska začali šíriť cirkvi, ktoré sa sformovali na českom území, ako Československá cirkev, Českobratská cirkev evanjelická či Jednota bratská (bratrská). Hlásili sa k nim predovšetkým veriaci českého pôvodu a na území Slovenska mali percentuálne zanedbateľné postavenie.

Najväčšou cirkvou na území Slovenska bola rímskokatolícka cirkev. Jej postavenie ohrozoval nielen „liberalizmus“ nových československých vlád a pozemková reforma (zákon č. 215/1919 Zb.). Katolícka cirkev netvorila jednu organizáciu, ale množstvo samostatných cirkevných spoločenstiev či rádov. Tie tvorili samostatné právne subjekty, mali vlastný majetok, a po rozpade Rakúsko-Uhorska sa ich sídlo mnohokrát ocitlo v zahraničí (najmä na území Maďarska).

Obavy Slovákov z „neveriacich a liberálnych“ Čechov spôsobilo aj strhnutie mariánskej sochy na Staromestskom námestí v Prahe. Aj keď Česi sochu (neoprávnené) považovali za symbol útlaku Habsburgovcov nad Čechmi po Bitke na Bielej hore (podobne ako v Bratislave sochu Márie Terézie) a nie primárne ako náboženský symbol, medzi slovenskými katolíkmi to vyvolalo obavy. Postavenie katolíckej cirkvi na Slovensku narušilo aj

vypovedanie cirkevnej hierarchie, kde zo sídelných biskupov zostal v úrade len košický biskup. Až v roku 1920 boli menovaní prví traja slovenskí biskupi (Nitra, Banská Bystrica, Spiš; do funkcií boli uvedení až v marci 1921) v tých diecézach, ktoré sa rozkladali len na území Slovenska.

Postavenie katolíckej cirkvi na Slovensku tiež ohrozovali snahy niektorých českých kňazov o založenie národnej katolíckej cirkvi – Československej cirkvi, keďže, podľa tvrdení jej zakladateľov, sa katolícka cirkev zdiskreditovala ako „nástroj Habsburgovcov“. Založili ju 8. januára 1920 českí katolícki duchovní na čele s Karlom Farským (1880 – 1927). Farský ešte za monarchie patrilo k proreformným rímskokatolíckym kňazom a stúpencom modernizmu vo vnútri katolíckej cirkvi. Štátom bola schválená 15. septembra 1920. Medzi jej zakladateľmi však vládla nejednotnosť. Časť na čele s Matějom Pavlíkom (1879 – 1942) v nej videla pokračovateľku cyrilo-metodskej tradície a orientovala sa na pravoslávie a slovanstvo. Napokon sa však presadilo krídlo reprezentované K. Farským. Ten spolu s Františkom Kalousom vydal v roku 1922 *Československý katechismus*, ktorý obsahuje cirkevné dogmy. Farský sa stal predsedom Ústredného cirkevného výboru, západočeským biskupom so sídlom v Prahe a od roku 1924 jej patriarchom. Československá cirkev bola na Slovensku a Podkarpatskej Rusi zákonne uznaná vyhláškou ministerstva školstva a osvety č. 193/1925 Sb. Z. a n. V českých krajinách sa k cirkvi v roku 1930 hlásilo až 800 tisíc veriacich. Slovenskí katolíci ostro vystupovali proti jej názvu, keďže na území Slovenska mala len nepatrný počet veriacich. Jej centrom bola Bratislava, kde sa k nej hlásili prevažne miestni Česi.

Zložitá situácia bola aj v rámci gréckokatolíckej cirkvi. Vtedajší biskup Štefan Novák odmietol zložiť sľub vernosti novej republike a odišiel do Maďarska. Až v roku 1926 sa stal administrátorom eparchie Pavol Peter Gojdič, od roku 1940 sídelný biskup. Problémy vyvolávala národnostná otázka. Časť rusínskych kňazov vnímala gréckokatolícku cirkev ako národnú rusínsku cirkev a usilovali sa o pripojenie gréckokatolíckych obcí k Podkarpatskej

Rusi.⁷ Na začiatku 20. rokov mali podporu vedenia biskupstva v Prešove, spolku „Ruská liga“ i Grigorija Žatkoviča, v rokoch 1920 – 1921 guvernér Podkarpatskej Rusi. Dôvodom bola aj výraznejšia finančná podpora vlády gréckokatolíckym kňazom, ako aj obava z ich postavenia v rámci Podkarpatskej Rusi, kde sa čoraz výraznejšie upevňovalo postavenie pravoslávia.⁸ Naďalej ho však podporovali tí kňazi, ktorí aj v predchádzajúcom období podporovali rusínske povedomie medzi gréckokatolíckymi. Vláda sa usilovala o vymedzenie slovenských a rusínskych gréckokatolíckych obcí, v tejto súvislosti sa uskutočnilo aj viacero etnografických a jazykovedných výskumov.⁹

Pravoslávie sa v severovýchodnom Uhorsku šírilo vo väčšej miere od začiatku 20. storočia. Súviselo s nespokojnosťou navrátených obyvateľov z USA s náboženskou a národnostnou situáciou v Uhorsku. Pravoslávna cirkev v Československu vznikla v roku 1921 a spočiatku spadala pod Srbskú pravoslávnu cirkev, ale v roku 1923 jej konštantínopolský patriarcha udelil autonómiu. Jej formovanie je spojené s už spomínaným Matějom Pavlíkom, ktorý bol počas svojho pobytu v Srbsku v roku 1921 vysvätený v Belehrade za pravoslávneho biskupa pre Moravu. Prijal cirkevné meno Gorazd a je známy za svoj postoj pri ukrývaní účastníkov atentátu na R. Heydricha v Chráme sv. Cyrila a Metoda v Prahe, za čo bol popravený.

Luteránska a kalvínska cirkev boli po prvýkrát uznané Viedenským mierom z roku 1606 a zákonným článkom I. z roku 1608. Posledné úpravy zahŕňali zák. čl. 26 z roku 1790/91, zák.

⁷ TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava : SNA, 2011, s. 17; tiež TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu : prehľad stavu podľa vybraných statistických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Brno : Tribun EU, 2009, s. 124 a n.

⁸ Národní archiv České republiky v Prahe (ďalej: NAČR), Fond Ministerstvo školstva, 1918 - 1938 (ďalej: f. MŠ), kart. 809. Školský referát v Bratislave : Agitace řeckokatolíckých kněží vo východní části Slovenska, 17. 9. 1921 a Agitácia gr. kath. kňazov vo východnej časti Slovenska. Bratislava 7. 4. 1924. In: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi II. : Štruktúry obyvateľstva*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 126-128.

⁹ Príkladom môže byť práca HÚSEK, Jan. *Národopisná hranice mezi Slovákky a Karpatorusy*. Bratislava : Průdy 1925; tiež TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919 : Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : STATIS, 2007, s. 77.

čl. 20 z roku 1848, ako aj zák. čl. 43 z roku 1895. Po vzniku ČSR sa slovenská časť evanjelickej cirkvi v roku 1919 odčlenila od dovtedajšej uhorskej ev. cirkvi a relatívne rýchlo získala štátny súhlas. Slovenskí evanjelici mali tradične dobré vzťahy s českým prostredím, mnohí z nich (napríklad hlasisti) získali významné štátne pozície. Od roku 1922, po schválení jej Cirkevnej ústavy z roku 1921 vládou, sa mohla slobodne utvárať a budovať svoje štruktúry. Evanjelická cirkev a. v. sa členila na dva dištrikty: Východný a Západný.¹⁰

Aj v rámci evanjelickej cirkvi sa však môžeme stretnúť s predstaviteľmi, ktorí sa usilovali o založenie samostatnej cirkvi. Najznámejšia snaha je spojená s ev. kňazom z USA Jánom Pelikánom, jeho synom Jaroslavom a ďalšími dvoma farármi, Jozefom Kuchárikom a Jozefom Kolárikom, ktorí plánovali založiť na území Slovenska v obciach Veľká a Iliašovce na Spiši novú cirkev – Slobodnú evanjelicko-luterársku cirkev, nazývanú aj Staroluteránska cirkev. Zakladajúce zhromaždenie – synoda sa konalo 21. novembra 1921 a prijalo ústavu. Keďže však títo kazatelia nemali čs. občianstvo, tak nemohli širšie rozvinúť svoje pôsobenie.¹¹

Zo strany úradov sa môžeme stretnúť s názorom, že osobitnou sektou boli aj prívrženci humanitnej spoločnosti Modrý kríž. Založil ju v Ženeve v roku 1877 Louis Lucien pod názvom „*Société de Croix Bleue*“. Jej hlavným cieľom bol boj proti alkoholizmu a postupne podľa jeho vzoru vznikli pobočky v ďalších mestách. Veľkú popularitu získal Modrý kríž na území Slovenska medzi evanjelickými veriacimi. Hlásilo sa k nemu aj „*Sdruženie protialkoholické*“, ktoré vzniklo v roku 1895 v Starej Turej. Z zakladateľkám Modrého kríža v Starej Turej patrili sestry Kristína a Mária Royové.¹²

K cirkvám, ktoré sa nestotožnili s novou situáciou nastolenou po prvej svetovej vojne, patrila reformovaná (kalvínska) cirkev. Cirkev

¹⁰ NAČR, f. MŠ, kart. 3894, č. 139.

¹¹ NAČR, f. MŠ, kart. 3896. Správa ministra s plnou mocou pre správu Slovenska ministerstvu školstva a národnej osvety. Bratislava 10. 3. 1922, číslo 670.odd. ev.a.v.c.

¹² NAČR, f. MŠ, kart. 3229. Náboženské sekty a sdruženi v Československé republice, s. 9-10. Opis k čís. 25376 pres. min. vnútra ai 1926.

sa riadila rozhodnutím synody cirkvi z roku 1907, potvrdeným výnosom uhorského ministerstva vnútra č. 1865/1908. Po vzniku ČSR sa museli členovia reformovanej cirkvi na jej území konštituovať ako samostatná reformovaná cirkev v ČSR. Väčšina veriacich (cca 90 %) sa hlásila k maďarskej národnosti a len necelých 10 % k slovenskej. Vedenie cirkvi (duchovní i svetskí funkcionári) podporovali jej maďarský charakter. Vznikla tak paradoxná situácia: Slováci, ktorí patrili k štátotvornému národu a najväčšej etnickej skupine na Slovensku, tvorili v rámci kalvínskej cirkvi menšinu a museli zabojevať o používanie slovenčiny v cirkevnom živote. Na zasadnutí cirkevnej synody v dňoch 17. až 30. 6. 1923 v Leviciach bol schválený nový cirkevný zákon – ústava pre reformovanú cirkev na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. S jej textom však vláda nesúhlasila, aj z dôvodu nekvalitného prekladu. Nový návrh – najrozsiahlejší zo všetkých evanjelických cirkví, ktorý sa stal východiskom na ďalšie rokovania, bol predložený vláde až v roku 1928.

Sprostredkovateľom rokovaní medzi vládou a cirkvou sa stal ev. biskup Samuel Zoch. Aj napriek tomu vzájomné rokovania viazli. Problém bol napríklad v bode týkajúcom sa súhlasu štátu so zvolenými biskupmi, čo, pochopiteľne, vedenie cirkvi odmietalo. Takýto štátny súhlas nebol ani v ústave ev. a. v. cirkvi. Napokon ho nahradil bod o priestupkoch proti zákonu na ochranu republiky, a to „činy v rozpore s dôstojnosťou zastávaného cirkevného úradu“. Ďalším problémom bolo vzdelávanie študentov. Vedeniu cirkvi nevyhovovali možnosti štúdia v Bratislave či na Husovej akadémii v Prahe, chceli štúdium v Budapešti. Napokon sa budúci klerici vzdelávali v maďarskom duchu na súkromnom učilišti v Lučenci. Najväčším orieškom však bol bod IX ústavy – slovenský seniorát. Podľa bodu IX o slovenskom senioráte bol seniorát konečným útvarom, ale slovenskí kalvíni, reprezentovaní Zväzom slovenských kalvínov, mali záujem na potenciálnom teritoriálnom rozšírení seniorátu, keďže početnosť slovenských kalvínov sa zvyšovala aj čoraz intenzívnejšou osvetou medzi veriacimi.¹³

¹³ NAČR, f. MŠ, kart. 3894.

K malým, zato dynamicky sa rozvíjajúcim cirkvám, patrili baptisti. V Uhorsku mohli pôsobiť na základe ministerského nariadenia ministerstva kultu z roku 1905 a 1907. Vierouka baptistov vychádza z učenia Ježiša Krista a Nového zákona. Dôraz sa kladie nielen na učenie, ale aj na život členov obce. Baptisti sú známi svojím nesúhlasom s alkoholizmom a nemravnosťou. Každý člen cirkvi je vo svojom okolí zároveň aj misionár a učiteľ, ktorého činnosť je nielen náboženská, ale aj osvetová a sociálna. Pred rokom 1918 pôsobili baptisti na západnom Slovensku v Častkove pri Senici (založená 1890), Bernolákove (Bratská jednota čl. baptistov v Čeklisi) a vo Vlčanoch (Farkašd) pri Šali a patrili k nededskej náboženskej baptistickej obci. Baptistická obec v Nedede patrila do vzniku ČSR pod náboženskú obec v Budapešti. Na území stredného Slovenska sa nachádzala baptistická náboženská obec od roku 1912 v Lučenci a ako samostatný zbor „*Bratská jednota čl. baptistov v Lučenci a okolí*“ sa utvoril v roku 1921. V Liptove vznikli baptistické obce v Pribyline (v roku 1883), Štrbe a vo Vavrišove (od r. 1912). Na Spiši vznikol baptistický zbor v Kežmarku niekedy v polovici 80. rokov 19. storočia. Na východnom Slovensku pôsobili baptistické obce v Černove pri Kráľovskom Chlmcu, ktorá bola filiálkou náboženskej obce v Mukačeve, ktorá vznikla v prvom desaťročí 20. storočia pôvodne ako filiálka baptistickej obce v Budapešti. Po vzniku ČSR vznikli baptistické obce v Bratislave, Čučme v okrese Rožňava. K baptistom sa na Slovensku v roku 1930 hlásilo 1 745 a 1938 1 241 veriacich.¹⁴

Na rozdiel od Slovenska v českých krajinách nepatrili baptisti k štátom uznaným náboženstvám a ich prívrženci sa organizovali v „*Bratskej Jednote Chelčického*“. Jednota mala charakter spolku, ktorý vznikol v roku 1922 v Prahe. Jeho predchodcom bol spolok „*Jednota Chelčického*“, ktorý sa utvoril v roku 1913 zo „*Spolku zdrženlivosti Modrého kříže pro Prahu a okolí*“, ktorého stanovy schválilo miestodržiteľstvo v Prahe v roku 1908. K „*Bratskej Jednote Chelčického*“ sa hlásili aj baptistické zbory v Liptovskom Sv. Mikuláši a v Košiciach, ale aj na Podkarpatskej Rusi, kde

tvorili Bratskú Jednotu Čechov, Slovákov, Maďarov, Nemcov a Rusínov.¹⁵

K nekresťanským štátom uznaným cirkvám patrili izraeliti a moslimovia. Islam bol za štátom uznané náboženstvo schválený v Predlitavsku zákonom č. 159 z 15. 7. 1912 a v Uhorsku zák. čl. 17/1916. Štatút náboženskej obce však podliehal schváleniu ministerstva vnútra. Snahy o zriadenie moslimskej náboženskej obce pre Československo v Prahe siahajú od roku 1935 do roku 1941.

Židovské, respektíve izraelské vierovyznanie, patrilo k štátom uznaným cirkvám v Uhorsku na základe zák. čl. 42/1895. Po židovskom kongrese z roku 1868 sa rozdelili do dvoch navzájom súperiacich vetiev: ortodoxnej a reformovanej (neologickej). Medzi nimi existovala menšia skupina židovských náboženských obcí – status quo ante, ktorá neskôr splynula s neológmi. Po vzniku ČSR nastala pre židovské obyvateľstvo významná zmena: československý štát rozlišoval okrem židovského náboženstva aj židovskú národnosť. V štatistikách sa tak môžeme stretnúť s obyvateľmi československej, maďarskej či nemeckej národnosti židovského vierovyznania, alebo aj židovskej národnosti bez vyznania. Organizačne sa židovská cirkev na Slovensku členila na Zväz židovských náboženských obcí „*Ješurun*“ a Autonómne ortodoxné židovské náboženské obce. Obe mali sídlo v Bratislave.

Vznikom Československa sa aj na území Slovenska začali šíriť cirkvi vychádzajúce z českých (a moravských) tradícií. Českobratská cirkev evanjelická vznikla v roku 1918 zlúčením evanjelických cirkví augsburského a helvétskeho vyznania. V roku 1919 bol schválený názov „*Českobratská cirkev evanjelická*“ a potvrdený na ustanovujúcej synode v roku 1921. Vychádza z tradícií českej reformácie – utrakvistov (kališníkov), Jednoty bratskej a kalvínskej a luterskej reformácie. Tieto tradície reprezentuje aj jej symbol: kalich postavený na Biblii. V roku 1930 sa k nej hlásilo na Slovensku 6 050 veriacich, v roku 1938 už len 1 778.

¹⁴ NAČR, f. MŠ, kart. 3896. Různé jednoty A – Ž. Baptisti na Slovensku. Správa z 24. 3. 1925.

¹⁵ NAČR, f. MŠ, kart. 3229. Náboženské sekty a sdružení v Československé republice. Opis k čís. 25376 pres. min. vnitra ai 1926.

Jednota bratská (bratrská) vznikla v roku 1892 v Čechách ako Slobodná cirkev reformovaná. Po vzniku ČSR jej príslušníci odmietli zlúčenie so vznikajúcou Českobratskou cirkvou evanjelickou a prihlásili k duchovnému dedičstvu husitskej Jednoty bratskej, ktorá vznikla v roku 1457. Na území Slovenska vznikli prvé zbory v Prešove (1923) a Bratislave (1926), v roku 1930 sa k nej hlásilo 29 veriacich. Po vzniku Slovenskej republiky bola jej činnosť zakázaná.

K malým cirkevným spoločenstvám patrili aj metodisti – Evanjelická cirkev metodistická. Jej zakladateľom je anglikánsky duchovný John Wesley (1703 – 1791), ktorý sa obrátil prostredníctvom svedectva Moravských bratov a vďaka osloveniu Lutherovho predhovoru k epištole Rímskym. Jej prívrženci študovali slovo Božie „metódou“ spoločného čítania Biblie, z čoho vznikol ich názov. V ČSR sa sformovala v roku 1921 v Prahe – Vršoviciach, hlavne vďaka kazateľom z USA. V roku 1923 mala 45 zborov a 7 895 členov, na Slovensku sa k nim v roku 1930 hlásilo 152 veriacich, väčšinou Čechov. Spolupracovala s Jednotou bratskou a svoj pôvod odvodzovala od Českých bratov, ktorí v dobe pobeľohorskej hľadali útočisko v cudzine.¹⁶ Po vzniku prvej SR bola ich činnosť zakázaná.

Prevažne na južnom Slovensku sa niektorí evanjelici, aj keď väčšinou nevystúpili z vlastnej cirkvi, hlásili k adventistom. Náboženská spoločnosť adventistov siedmeho dňa vznikla v USA v roku 1863 a založil ju William Miller – preto ich nazývali aj milleristi. Základom ich viery je Písmo sväté a očakávajú skorý druhý príchod Ježiša Krista. Učenie sv. Písma je záväzné pre všetkých príslušníkov, vrátane desať božích prikázaní a dodržiavanie soboty ako prikázaného sviatku – odtiaľ pochádza aj ich pomenovanie „sobotisti“ či „sabatisti“. Pokrstiť sa majú dať až tí, ktorí veria slovu sv. Písma a z celého srdca veria v Krista ako svojho spasiteľa. Adventisti sa zdržiavajú pitia alkoholu, fajčenia a svetských pôžitkov.

Počiatky adventizmu na Slovensku siahajú do roku 1903, kedy boli pokrstení prví členovia. Prvé cirkevné zbory boli založené v Bratislave (1911), Košiciach (1912) a Banskej Štiavnici. Cirkev

adventistov nepatrila k štátom uznaným cirkvám, jej príslušníci sa združovali v spolku Československá Jednota adventistov siedmeho dňa so sídlom v Prahe, ktorý mal pôsobnosť na celom území ČSR. V roku 1926 mala približne 2 200 členov. Viacerí z jej príslušníkov odmietali konanie vojenskej služby, preto vládne úrady zakazovali dovoz ich náboženských kníh.

Od adventistov sa odštíepila sekta nazarénov či pokajúcnikov, ktorá takisto vznikla v USA po roku 1847. Na území ČSR bola rozšírená hlavne na Podkarpatskej Rusi a jej členovia takisto odmietali vojenskú prísahu. Z USA k nám prenikali aj prívrženci Medzinárodného združenia vážnych bádateľov Biblie, nazývaných podľa ich zakladateľa aj russelisti. Jej členom mohol byť len dospelý, neuznávali kňazov, chrámy, spoveď, cirkevné obrady vrátane pohrebných obradov. Jej príslušníci tiež odmietali politickú činnosť a vojenskú prísahu, predstaviteľov štátov a vojenských predstaviteľov považovali za nástroj diabla. V Československu jej príslušníci rešpektovali štát a jeho zákony, vyskytli sa však prípady odopierania vojenskej služby.¹⁷

Po vzniku Československa pokračoval trend liberalizácie náboženskej otázky na Slovensku, ktorý sa začal v polovici 90. rokov 19. storočia, keď uhorská vláda prijala tzv. cirkevno-politické zákony. V medzivojnovom období prenikajú na naše územie nové evanjelikálne cirkvi, ktoré stavali svoje pôsobenie na osobnom kontakte s veriacimi. Utvárali komunity rodinného typu, kde sa všetci veriaci navzájom poznali, stretávali a pomáhali si. Dominantnou cirkvou bola aj naďalej katolícka cirkev, ku ktorej sa hlásilo vyše 70 % obyvateľov Slovenska.¹⁸ Ostatné tradičné cirkvi (evanjelická, kalvínska, gréckokatolícka, izraelská) si takisto zachovávali svoje dovtedajšie postavenie. Obyvateľstvo Slovenska si v tomto období zachovávalo tradičnú zbožnosť, bez vyznania, respektíve k neveriacim sa hlásilo len 0,5 % obyvateľstva a novým malým cirkvám 0,04 % obyvateľov Slovenska.

¹⁶ Tamže.

¹⁷ Tamže.

¹⁸ TIŠLIAR, Pavol. Mimoriadne sčítanie ľudu..., c. d., s. 91.

Situácia po vyhlásení autonómie Slovenska

Viedenská arbitráž, ktorá viedla k odstúpeniu 12 124 km² s 1 360 000 obyvateľmi a udalosti z roku 1938 a 1939 prispeli aj k zmenám v štruktúre a postavení jednotlivých cirkví. Na jednej strane sa odstúpením časti územia znížil počet veriacich niektorých cirkví – percentuálne sa najvýraznejšie znížil počet veriacich u kalvínov. (Tabuľka č. 2) Táto situácia sa však najsilnejšie dotkla najväčšej cirkvi na Slovensku – katolíckej cirkvi, keďže narušila správu diecéz a cirkevných majetkov. Tieto pomery riešila pápežská bula „Dioecesium fines“.¹⁹ Na strane druhej sa aj zmenilo postavenie niektorých cirkví v rámci Slovenska. Pre štátne orgány však bola v prevažnej miere dôležitejšia národnostná príslušnosť veriacich a ich cirkevných predstaviteľov ako samotné religiózne otázky – pokiaľ svojimi náboženskými postojmi neboli nejakým spôsobom nebezpečné pre štát (napríklad pacifizmus u jehovistov).

Vzrast postavenia nemeckej menšiny v Československu v druhej polovici 30. rokov a vyhlásenie autonómie Slovenska zo 6. októbra 1938 využili nemeckí príslušníci evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku. Návrh na založenie nemeckej ev. cirkvi na Slovensku podali 15. 11. 1938 Ján Schéerer, ev. a. v. farár a senior v Pezinku a Dezider Alexy, ev. a. v. farár v Rači (Račišdorf) ako predsedovia ev. a. v. nemeckého kňazského spolku. Odvolávali sa na vládou sľubovanú kultúrnu autonómiu a vznik slov. ev. cirkvi po r. 1918. Na porade generálneho konventu ev. a. v. cirkvi 9. 2. 1939 v Žiline bolo prijaté rozhodnutie, aby sa nemecké cirkevné zbory vyjadrili, či chcú samostatnú nemeckú evanjelickú cirkev, alebo zostanú v rámci štruktúr ev. a. v. cirkvi. Až na dva cirkevné zbory, ktoré nesúhlasili, a dva, ktoré súhlasili podmienčne, sa vyjadrili kladne.

Vedenie ev. a. v. cirkvi tak upustilo od dovtedajšieho teritoriálneho cirkevného zriadenia a súhlasilo s národnostným princípom. Stále však platil zákon č. 43/1895, podľa ktorého vyznávači jednej konfesie môžu byť organizovaní len v jednej cirkvi. Evanjelickí veriaci nemeckej národnosti sa už v 20. rokoch

chceli vymaniť spod ev. a. v. cirkvi na Slovensku a usilovali sa pripojiť k nemeckej jabloneckej cirkvi. Podobná snaha nastala aj u čisto maďarských evanjelických zborov (Šamorín, Komárno), ktoré chceli založiť Slobodnú cirkev. Neutralizovať evanjelických veriacich maďarskej národnosti v Komárne sa podarilo vedeniu cirkvi až v roku 1937, respektíve 1938.

Štátny aparát na Slovensku so založením samostatnej nemeckej evanjelickej cirkvi na Slovensku nesúhlasil. Obával sa, že v tom prípade bude mať podobné ambície aj reformovaná cirkev na Slovensku, kde po Viedenskej arbitráži ešte zostalo na území Slovenska 31 zborov a 16 311 veriacich a na podkarpatskej Rusi 14 zborov a 11 526 veriacich. Navrhoval skôr úpravu dištriktov – ich zvýšenie na tri, t. j. dva slovenské a jeden nemecký.²⁰ Ďalšie udalosti spojené so zánikom Československa a vznikom prvej Slovenskej republiky však smerovali k vytvoreniu samostatnej nemeckej ev. cirkvi.

Situácia po vzniku prvej Slovenskej republiky

Vznik prvej Slovenskej republiky znamenal aj úpravu náboženských pomerov. Zánik Československa priniesol aj zánik Československej cirkvi. Hoci patrila cirkev k štátom uznaným cirkvám, ministerstvo školstva a národnej osvety 5. apríla 1939 zrušilo výnos bývalého pražského ministerstva školstva a osvety z 23. júla 1934 o schválení ústavy Československej cirkvi, čím prestala byť cirkev zákonom uznaná a jej majetok bol skonfiškovaný.²¹ V Protektoráte Čechy a Morava mohla pôsobiť aj naďalej, avšak pod názvom Cirkev českomoravská. Po obnovení ČSR sa však vrátila k pôvodnému názvu. Na prelome 60. a 70. rokov v nej prevládol protestantský smer a zmenila názov na Československá cirkev husitská. Práve kresťanské cirkvi vychádzajúce z českej tradície postihol nový politický režim medzi prvými a zanikli, respektíve sa museli transformovať. Napríklad zbor Jednota (česko)bratskej v Prešove sa transformovala na

²⁰ Ev. a. v. cirkev na Slovensku, rozdelenie podľa národnej príslušnosti, 15. 2. 1939, Referát MŠNO v BA. SNA, f. MŠNO, kart. 19.

²¹ PETRANSKÝ, Ivan A.: Zákonom neuznané kresťanské cirkvi a náboženské spoločnosti v Slovenskej republike 1939 – 1945. In: *Historický zborník*, 17, 2007, č. 2, s. 40.

¹⁹ SNA, f. Ministerstvo školstva a národnej osvety, 1938 - 1945 (ďalej: f. MŠNO), kart. 19.

Jednotu Slovenských Bratov, bratislavský zbor zasa vstúpil do maďarskej reformovanej cirkvi,²² Českobratská cirkev sa zasa spojila s baptistami.

Malé neregistrované cirkvi už nemohli naďalej pôsobiť ani na základe spolkového zákona č. 96/1925 Sb. Z. a n., pretože pôsobenie spolkov a ich činnosť boli upravené nariadením č. 125/1939 Sl. Z. o majetku niektorých rozpustených a zaniknutých spolkov a predovšetkým nariadenie č. 140/1939 Sl. Z. o niektorých opatreniach týkajúcich sa spolkov a družstiev. Na základe § 2ods. 1 bod 4 nariadenia č. 140/1939 Sl. Z. mohol minister vnútra zlúčiť združenia, ktoré mali podobný účel, alebo ich rozpustiť.²³ (Zmeny v náboženskej štruktúre za prvej SR uvádza Tabuľka č. 3)

Vládne nariadenie z 1. júna 1939 o „zrušení niektorých ustanovení zák. čl. XLIII:1895 o svobodnom vyznaní náboženstva“ v § 1 zrušilo ustanovenie § 8, bod 3, lit. b) a bod 4, lit. a).

§ 8 bod 3, lit. b) rušil zákaz utvárania viacerých cirkví, ktoré boli podobné už schváleným cirkvám a bod 4, lit. a) zakladanie cirkví na základe národnostnej príslušnosti.²⁴ Prijaté nariadenie tak už nebránilo založeniu nemeckej evanjelickej cirkvi na Slovensku. Zakladajúca synoda nemeckej ev. cirkvi sa konala už 27. a 28. 6. 1939 v Kežmarku. Osamostatnenie sa realizovalo legálnou cestou na základe cirkevnej ústavy. Zo všetkých systemizovaných kňazských staníc pripadlo nemeckej ev. cirkvi 52, v Bratislavskom senioráte 12, Podtatranskom 9, Spišskomestskom 23, Gemerskom 2 (Dobšiná) a Avovskozemplínskom 1 (Štós), okrem toho 3 senior. kaplánske stanice v Levoči a Kremnici. Maďarsko-nemecké zbory v Prešove, Bardejove a Sabinove zostávali v rámci slov. ev.

cirkvi.²⁵ V rámci MŠNO bolo nemecké oddelenie, ktoré spravovalo aj záležitosti nemeckej ev. cirkvi na Slovensku.²⁶

Slovenská republika sa deklarovala ako kresťanský štát. Ústava z 21. 7. 1939 sa v hlave 11 dotýkala postaveniu cirkví, konkrétne paragrafy 88 až 90:

§ 88: Každému sa zabezpečuje právo voľne plniť náboženské povinnosti, nakoľko to neodporuje ustanoveniam zákona, verejnému poriadku a kresťanským mravom.

§ 89: Všetky cirkvi a náboženské spoločnosti uznané štátom sú verejnoprávnymi korporáciami s vlastnou správou a vlastným majetkom.

§ 90: Vyučovanie náboženstva na ľudových a stredných školách je povinné a deje sa kvalifikovanými príslušníkmi cirkví pod dozorom štátu.

Neistá aktuálna politická situácia viedla k obavám predstaviteľov novovzniknutého štátu k jeho ďalšiemu postaveniu. Štátny aparát sa preto usiloval sledovať a dokumentovať obyvateľov neslovenského pôvodu a obmedzovať ich činnosť. Hľadanie vnútorného nepriateľa smerovalo aj do radov cirkví, ktorých členovia, respektíve cirkevní predstavitelia boli neslovenského pôvodu. Osobitnú pozornosť venoval štát reformovaným (kalvínskym), gréckokatolíckym a pravoslávny kňazom, a to otázke ich štátneho občianstva.

Reformovaných veriacich zostalo na území Slovenska po Viedenskej arbitráži z 2. 11. 1938 len torzo. Ich počet sa znížil zo 145 829 v roku 1930 na 13 620 v roku 1938, t. j. na ani nie desatinu pôvodného stavu. Väčšinu príslušníkov reformovanej cirkvi tvorili veriaci slovenskej národnosti a voči štátu ju reprezentoval Zväz slovenských kalvínov.

Za neslovenskú cirkev sa považovala aj gréckokatolícka cirkev. Predstavitelia štátu nemali záujem posilňovať počet

²⁵ Vyhláška MŠaNO zo dňa 25. 6. 1942, ktorou sa uverejňuje ústava nemeckej ev. cirkvi v SR.

²⁶ Bližšie aj: SOKOLOVÁ, Milena – KUSENDOVÁ, Dagmar. Nemecká evanjelická cirkev a. v. na Slovensku v r. 1939 – 1945. In: *Historický atlas evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius 2011, s. 106 a SCHVARC, Michal. „Kulturraub“ alebo záchrana kultúrneho dedičstva? Evakuácia archívov a kultúrnych pamiatok nemeckými orgánmi zo Slovenska koncom 2. svetovej vojny. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 1, 2013, č. 1, s. 78.

²² SNA, f. č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti, kart. 831, obal 209-831-5. Bližšie PETRANSKÝ, Ivan. *Zákonom...*, c. d., s. 45-46.

²³ ZAVACKÁ, Katarína. *Zásahy štátu...*, c. d., s. 148.

²⁴ § 8, bod 3: schválenie je len vtedy možné zrušiť ak: b) ak sú jestvujúce a právne schválené pravidlá viery podobné niektorým iným, alebo sú len minimálne odlišné od jazyka vládnuceho vierovyznania 4. ak by novovznikajúce vierovyznanie a) vykazovalo rasové a národnostné rysy

gréckokatolíckych kňazov rusínskej národnosti, preto aj ministerstvo vnútra odmietalo udeľovať štátne občianstvo gréckokatolíckym kňazom rusínskej národnosti, ktorí pochádzali z územia Podkarpatskej Rusi. Ministerstvo vnútra sledovalo prostredníctvom ministerského radcu Izidora Kosa pôsobenie kňazov gréckokatolíckej cirkvi a zaujímalo sa aj o národnostné zloženie ich duchovenstva podľa sčítania ľudu k 15. 12. 1940.²⁷

Podobná situácia sa vzťahovala aj na pravoslávnych kňazov, ktorí sa väčšinou hlásili k ruskej národnosti a mnohí z nich pochádzali z ruskej emigračnej vlny zo začiatku 20. rokov.²⁸ Ak nemali pravoslávni kňazi pred vznikom prvej Slovenskej republiky na jej území trvalý pobyt, ich žiadosť o udelenie slovenského občianstva bola zamietnutá.²⁹ Tu bola situácia zložitejšia o to viac, že Slovenská republika bola od 24. júna 1941 vo vojnovom stave so Sovietskym zväzom.

Štátne úrady pozorne sledovali situáciu medzi gréckokatolíckimi a pravoslávnyimi. Ako napríklad uvádza správa Okresného úradu v Sabinove za október 1943, medzi gréckokatolíckimi a pravoslávnyimi sa vyskytujú náboženské rozpory, ale „viac konkurenčné ako náboženské“.³⁰ Podobne štátny aparát upozorňoval na situáciu, keď radikálni rímsko-katolícki kňazi netolerantne vystupovali proti kňazom iných cirkví. Ako napríklad Okresný úrad v Bardejove v správe za mesiac október 1943 žiadal odvolanie rímsko-katolíckeho farára v Gaboltove Štefana Jusku, ktorý „svojimi nerozmyslenými výrokmi dráždi občanov okolitých dedín rusínskych. Pred pospolitým ľudom sa vyjadruje na pr.: »Popovia neplnia riadne svoje povinnosti«, lebo že »Spovedanie u nich

²⁷ SNA, f. MŠNO, kart. 20. Osobné záležitosti, 1939 – 1940. Spis č. 43399/1941. Prešov, gr.kat. diecéza, výkaz duchovenstva národnosti slovenskej.

²⁸ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava : Infostat, 2009, s. 133 a n.

²⁹ SNA, f. MŠNO, kart. 19. Žiadosť Ivana Serafina, pravoslávneho duchovného v Ladomírovej o udelenie občianstva. Prezídium Župného úradu Šarišsko-zemplínskej župy z 10. 6. 1943 – zamietnutie občianstva. V zdôvodnení sa o. i. uvádza: „Ministerstvo vnútra v poslednej dobe úradne odmieta žiadosti gr. kat. kňazov, Rusínov, príslušníkov bývalej Podkarpatskej Rusi – tým viac má byť zamietnutá aj žiadosť horemenovaného ako Rusa, pravoslávneho kňaza, ktorého činnosť a existencia na Slovensku i buď nie je dokázateľne závadná, je aspoň pochybná a nežiaduca.“

³⁰ SNA, f. č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti, kartón 521, obal 209-521-3.

je neplatné.“ Navrhoval, aby bol Š. Jusko, „človek mladý, ktorý neprešiel životom“, preložený do čisto slovenského prostredia.³¹

Už 15. 9. 1939 vydalo Ministerstva vnútra v Bratislave obežník číslo 12.013/III/6-1939 s názvom Náboženské sekty – opatrenia o zákaze ich činnosti na Slovensku, pričom menovite uvádza adventistov, baptistov a novokrstencov. Príslušníci týchto nepočetných náboženských spoločností boli považovaní za sektárov, ktorí „odtrhávajú tak katolícke ako aj evanjelické duše od svojho tábora. ... Z takýchto ľudí potom stávajú sa náboženský blúznivci, rojkovia, ktorí nenávidia kresťanov, nechcú chytať zbraň pri vojsku, svätia sobotu a pracujú v nedeľu a vo sviatok. ... Jednota slovenského národa nestrpí takéto rozkladné živly.“ Ministerstvo vnútra preto „vyzýva všetky titulované úrady, aby v svojom obvode postaraly sa v najkratšom čase o vhodné polícajné opatrenia, ktoré by zamedzily šírenie sa takýchto siekt a najmä verejnosť pohoršujúcich prejavov sektárskych, ako neudržiavanie nedeľného pokoja, „krstov“ v potoku, kolportérstvo sektárskych kníh a brošúr.“³²

Postup proti tzv. náboženským sektám upravovala vyhláška MV č. 134.731/IIa-1940 z 12. 9. 1940. Týkala sa zákazu prejavovania náboženského cítenia alebo konania náboženských obradov, ktoré nezodpovedali náboženským predpisom a obyčajom ani jednej recipovanej cirkvi (§ 6 zák. čl. XLIII z r. 1895) alebo štátom uznanej náboženskej spoločnosti (zák. čl. XLIII z r. 1895, kap. II), vrátane špiritistických a určovala peňažné tresty od 10 do 5 000 Ks, prípadne zatvorením od 12 hodín do 14 dní. Ako upozorňuje K. Zavacká,³³ vyhláška nevyberá, ktorých cirkví sa mali dotýkať tieto opatrenia.

Adventistická cirkev v ČSR tvorila Úniu adventistov siedmeho dňa, ktorá bola podriadená európskej divízii a tá generálnemu vedeniu v USA. V ČSR sa členila na Stredočeské pole, Severočeské pole, Moravsko-sliezske združenie a Slovenské misijné pole. Združenie tvorila skupina s viac ako 800 členmi, pole malo viac ako 300 členov. Združenie sa ďalej členilo na zbory, ktoré mali

³¹ SNA, f. č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti, kartón 521, obal 209-521-3.

³² SNA, fond č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti, kartón 831, obal 209-831-6 Náboženské sekty na Slovensku.

³³ ZAVACKÁ, Katarína. *Zásahy štátu...*, c. d., s. 147-148.

najmenej desať členov. Tri až štyri zbory mali spolu jedného kazateľa. Na Slovensku pôsobilo v 20. rokoch päť kazateľov, a to: v Banskej Štiavnici, Bratislave, Košiciach, Liptovskom Sv. Mikuláši a Lučenci.³⁴

Adventisti na Slovensku boli združení v Jednote adventistov siedmeho dňa na Slovensku a podľa uznesenia nemeckej divízie Gemeinschaft der Siebenten-Tags-Adventisten so sídlom v Berlíne boli zapojení do spoločného organizačného zväzku. Predsedom spolku bol Ján Lichý, tajomníkom Štefan Macko. V roku 1939 podali predstavitelia Jednoty žiadosť o schválenie stanov na ministerstvo vnútra. Tie im však boli vrátené s odôvodnením, že vláda plánuje vypracovať nové smernice na vypracovanie stanov. Napokon bola Jednota zrušená vyhláškou ministerstva vnútra zo dňa 13. augusta 1940 číslo 117 352/IIa-1940 na základe Slovenského zákonníka ods. 2 § 2 zák. čis. 190/1939 Sl. z.. Aktívna alebo pasívna účasť na bohoslužbách alebo iných náboženských úkonoch alebo napomáhanie tejto sekty sa postihovalo trestom vo výške od 10 do 5 000 Ks, prípadne zatvorením od 12 hodín do 14 dní.

Tento neúspech ich však neodradil a ešte v tom istom roku zaslalo vedenie Jednoty adventistov na Slovensku Pamätný spis predsedovi vlády V. Tukovi, v ktorej žiadali obnovenie činnosti Jednoty – uvedomujúc si, že majú za sebou podporu z Nemecka. Ako sa uvádza v memorande, cieľom Jednoty adventistov je „zvestovanie radostného a spasiteľného posolstva“ podľa Evanjelia Matúša 24,14. Ako ďalej uvádza memorandum, na území Slovenska sa šírilo od konca 19. storočia prostredníctvom nemeckých misionárov a ich činnosťou vzniklo viacero nemeckých zborov v Bratislave, Spišskej Novej Vsi, Kežmarku, Krompachoch, Košiciach, Prešove a inde. Odvolávaním sa na nemeckú tradíciu sa predstavitelia cirkvi usilovali o nátlak na slovenské orgány, aby povolili ich činnosť. V tejto súvislosti navštívil nemecké vyslanectvo v Bratislave aj predseda adventistov v Nemecku Adolf Mink a intervenoval v prospech ich opätovného povolenia.³⁵

³⁴ SNA, f. KÚ, kart. 267. Hlásenie župana Košickej župy, 20. 10. 1924.

³⁵ SNA, f. č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti, kart. 418, spis 209-418-10: Adventisti.

Na obežník Ministerstva vnútra zo septembra 1939 reagovalo nôtou nemecké vyslanectvo v Bratislave. Podľa informácie nemeckého vyslanectva č. 760/Kult.4 ministerstva zahraničných vecí zo dňa 11. 12. 1939 tvorili za ČSR baptistické obce v ČSR Úniu baptistických obcí v ČSR. Listom z 3. 4. 1939 požiadalo 12 baptistických obcí na Slovensku s cca tisíc príslušníkmi o prijatie do Zväzu baptistických obcí v Nemecku, s čím súhlasilo zväzové vedenie a 12. apríla 1939 rozhodlo o ich prijatí,³⁶ čo nemohlo zostať zo slovenskej strany bez odozvy.

Aj na základe tlaku z Nemecka museli slovenské orgány prehodnotiť postavenie baptistov a uznať, že na základe vtedajšieho právneho stavu boli uznanou cirkvou: „Je nesporné, že náboženské obce baptistické na územie Slovenskej republiky fakticky a následkom toho aj na základe recepčných noriem (zák. č. 11/1918 Sb.z. a n. a § 3 zák. č. 1/1939 Sl. z.) po právu jestvujú.“³⁷ Ako zdôrazňovalo Prezídium Ministerstva vnútra SR podriadeným orgánom, „majetok slúžiaci účelom sektárskym má byť vhodným spôsobom zaistený a aby proti baptistom sa nepokračovalo až do ďalšej úpravy“.³⁸ Členovia baptistov žiadali o prijatie do reformovanej kalvínskej cirkvi. Proti pôsobeniu baptistov však vystopovali aj predstavitelia katolíckej cirkvi, ako napríklad spišský biskup J. Vojtaššák nesúhlasil s činnosťou baptistov v Liptovskej Lužnej.³⁹

Ako však vnímali obdobie prvej Slovenskej republiky samotní baptisti? Podľa výpovede D. Šalinga, „baptisti boli až do vojny tzv. trpená cirkev, štát ju uznal, ale finančne nepodporoval. ... My sme však existovali v úplnej slobode, nikto sa o nás nestaral, usporiadavali sme veľké konferencie, slávnosti...bol to veľmi pekný život. ... S katolicizmom sme nemohli súhlasiť, ani sme nespolupracovali. Zato s luteránmi sme mali dobré vzťahy,

³⁶ SNA, f. č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti, kart. 831, obal 209-831-6 Náboženské sekty na Slovensku a obal č. 209-831-11. Bližšie o postavení baptistov pozri aj PETRANSKÝ, Ivan. Zákonom..., c. d., s. 40-42.

³⁷ SNA, f. č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti, kart. 831 Obal 209-831-6 Náboženské sekty na Slovensku. Správa MV č. 134.731/IIa-1940 z 12. 9. 1940.

³⁸ SNA, f. č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti, kart. 831, obal 209-831-5. Prezídium MV SR Policajnému prezídiu v Prešove, BA 15. 10. 1940.

³⁹ ZAVACKÁ, Katarína. Zásahy štátu c. d., s. 148.

pozývali sme na väčšie zhromaždenia, občas som dokonca hrával na orgán v luteránskom kostole.“⁴⁰

Štátne úrady zaujímali aj Jehovovi svedkovia – jehovisti, v medzivojnovom období známejší ako Medzinárodné združenie bádateľov Biblie. V ČSR pôsobili na základe stanov schválených ministerstvom vnútra v Prahe 4. 12. 1931 pod č. 69401/1931/6.⁴¹ Na rozdiel od adventistov a baptistov sa nemohli oprieť o Nemecko, kde boli zakázaní už v roku 1933 po nástupe nacistov k moci. Pozornosť vyvolávali hlavne ich letáčky s mierovým posolstvom a podporou pacifizmu. Spomeňme aspoň príklad v Krajnom a okolitých kopaniciach, kde myšlienky pacifizmu sprostredkované Svedkami Jehovovými oslovovali najmä mladú generáciu, predovšetkým vojakov a brancov. Orgány vyšetrovali prípad vojaka Karola Pagáča z Krajného z kopaníc Osikovce, ktorý odmietol vziať zbraň.

Mnohí mladí vystupovali z cirkvi a formálne boli bez vyznania, ale podporovali Svedkov Jehovových. Orgány však mali sťažené vyšetrovanie, keďže mladí sa tajne schádzali „pod titulom párania peria“.⁴²

Tab. 1: Náboženské vyznanie na Slovensku (1921 – 1940).⁴³

Rok	1921	1930	1930 - %	1938*	1940**
Celkový počet obyvateľov	3 000 870	3 254 189	100%	2 656 501	2 655 596
<i>Náboženstvo:</i>					
Rímskokatolícke	2 128 205	2 384 355	73,27%	1 956 298	1 968 241
Gréckokatolícke	193 778	213 725	6,57%	183 736	183 129

⁴⁰ Výpoveď Daniela Šalinga (* 14. 10. 1920), od roku 1960 člena Ústrednej rady starších BJB, predsedu Rady starších pre Slovensko, člena Rady Európskej federácie baptistov. V roku 1982 odišiel do dôchodku.

⁴¹ NAČR, f. MŠ, kart. 3229. Náboženské sekty a združení v Československej republike. Opis k čís. 25376 pres. min. vnútra ai 1926; SNA, f. KÚ, kart. 267. Blížšie aj PETRANSKÝ, Ivan. Zákonom..., c. d., s. 48-49.

⁴² SNA, f. č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti, kart. 266, obal 209-266-78: Svedkovia Jehovovi. Okresný úrad v Myjave, 27. 6. 1940.

⁴³ Zdroj: Slovensko v Československu 1918 – 1939. Bratislava : Veda 2004, s. 497, 528 a 544 a ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol: Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940. Brno : Tribun EU 2012, s. 191.

Evanjelické a. v.	382 428	400 258	12,30%	387 678	388 723
Evanjelické iné	-	-	-	-	1 298
Reformované – kalvíni	144 549	145 829	4,48%	13 620	12 921
Pravoslávne	2 879	9 076	0,28%	5 778	7 405
Československé	1 910	11 495	0,35%	7 771	-
Izraelitské	135 918	136 737	4,20%	85 045	86 629
Iné a neznáme	895	1 524	0,05%	3 561	2 647
(iné kresť.)					
Iné nekresťanské	-	-	-	-	209
Bez vyznania	6 818	16 890	0,52%	9 995	4 394
(a neudané)					

* Sčítanie po Viedenskej arbitráži

** Územie odstúpené Maďarsku po tzv. malej vojne a inkorporované územie z Poľska

Tab. 2: Zmeny v náboženskej štruktúre v rokoch 1930 – 1938:

Rok	1930	1938	Zmeny 1930 – 1938 (abs)	Zmeny 1930 – 1938 (%)
<i>percentuálny podiel</i>				
Celkový počet obyvateľov	3 254 189	2 656 501	- 597 688	- 18,37 %
<i>Náboženstvo:</i>				
Rímskokatolícke	2 384 355	1 956 298	- 428 057	- 17,95 %
Gréckokatolícke	213 725	183 736	- 29 989	- 14,03 %
Evanjelické a. v.	400 258	387 678	- 12 580	- 3,14 %
Reformované – kalvíni	145 829	13 620	- 132 209	- 90,66 %
Pravoslávne	9 076	5 778	- 3 298	- 36,34 %
Československé	11 495	7 771	- 3 724	- 32,40 %
Izraelitské	136 737	85 045	- 51 692	- 37,80 %
Iné a neznáme	1 524	3 561	+ 2 037	+ 233,66 %
Bez vyznania	16 890	9 995	- 6 895	- 40,82 %

Tab. 3: Zmeny v náboženskej štruktúre v rokoch 1938 – 1940

Rok	1938	1940	1940 - %	1938 – 1940 (rozdiel)
Celkový počet obyvateľov	2 656 501	2 655 596	100 %	- 0,03 %
<i>Náboženstvo:</i>				
Rímskokatolícke	1 956 298	1 968 241	74,12 %	+ 0,61 %
Gréckokatolícke	183 736	183 129	6,90 %	- 3,30 %
Evanjelické a. v.	387 678	388 723	14,64 %	+ 0,27 %
Evanjelické iné	-	1 298	0,05 %	
Reformované – kalvíni	13 620	12 921	0,49 %	- 5,13 %
Pravoslávne	5 778	7 405	0,28 %	+ 28,16 %
Československé	7 771	-	-	
Izraelitské	85 045	86 629	3,26 %	+ 1,86 %
Iné a neznáme	3 561	2 647 (iné kresť.)	0,10 %	
Iné nekresťanské	-	209	0,01 %	
Bez vyznania	9 995	4 394 (a neudané)	0,17 %	

Zoznam prameňov a literatúry (Sources)

Archívne pramene:

Národní archiv České republiky v Prahe

- f. Ministerstvo školstva, 1918 – 1938

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave

- f. Krajský úrad v Bratislave, 1928 – 1940

- f. č. 209 Ústredňa štátnej bezpečnosti

- f. Ministerstvo školstva a národnej osvety, 1938 – 1945

Literatúra:

BUŠEK, Vratislav – HENDRYCH, Jaroslav – LAŠTOVKA, Karel – MÜLLER, Václav. *Československé církevní zákony*. Praha 1931.

HOBZA, Antonín. *Poměr mezi státem a církví. Jeho vývoj a přítomný stav*. Praha 1931.

HŮSEK, Jan. *Národopisná hranice mezi Slováký a Karpatorusy*. Bratislava : Prúdy 1925.

PETRANSKÝ, Ivan A. *Zákonem neuznané kresťanské cirkvi a náboženské spoločnosti v Slovenskej republike 1939 – 1945*. In: *Historický zborník*, 17, 2007, č. 2, s. 40.

SCHVARC, Michal. „Kulturraub“ alebo záchrana kultúrneho dedičstva? Evakuácia archívov a kultúrnych pamiatok nemeckými orgánmi zo Slovenska koncom 2. svetovej vojny. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 1, 2013, č. 1, s. 75-82.

SOKOLOVÁ, Milena – KUSEDOVÁ, Dagmar. *Nemecká evanjelická cirkev a. v. na Slovensku v r. 1939 – 1945*. In: *Historický atlas evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku*. Liptovský Mikuláš : Transcius 2011.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi II. : Štruktúry obyvateľstva*. Bratislava : Infostat, 2009.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava : Infostat, 2009.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun EU 2012.

ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. Demogeografický profil náboženského vyznania obyvateľstva Slovenska za posledných 100 rokov. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 3*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2014, s. 111-187.

TIŠLIAR, Pavol. *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu : prehľad stavu podľa vybraných statistických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Brno : Tribun EU, 2009.

TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919 : Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : Statis, 2007.

TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava : SNA, 2011.

ZAVACKÁ, Katarína. Zásahy štátu do slobody vyznania na Slovensku po 14. marci 1939. In: *Historické štúdie. K životnému jubileu Herty Tkadlečkovej. Acta historica Posoniensia XV.* Bratislava : KVD FiF UK 2011, s. 142-153.

© **Populačné štúdie Slovenska 5 (Studies in the Population of Slovakia 5)**

Zostavil: doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Autori štúdií:

Terézia Šprochová (0,74 AH)

Miriám Mikušová (2,06 AH)

Pavol Tišliar (1,49 AH)

Ľuboš Kačírek - Róbert Osad'án (1,36 AH)

Branislav Šprocha (1,38 AH)

Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Gondova 2
814 99 Bratislava

Jazyková úprava: Mgr. terézia Šprochová a Mgr. Slavomír Čéplö

1. vydanie, Bratislava 2015, 142s. (7,03 AH)

Vydavateľ:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-971715-6-8